

Magtstatens transformationer

EN BEGREBSHISTORISK OG HISTORIOGRAFISK UNDERSØGELSE

AF

SEBASTIAN OLDEN-JØRGENSEN

»Magtstaten« er et relativt nyt faghistorisk begreb, der siden midten af 1980'erne, hvor det blev lanceret, har vundet et vist fodfæste i nordisk historieforskning. Begrebet er endda blevet optaget som opslagsord i *Den Store Danske Encyklopædi* (1998), men sjovt nok ikke i *Gads Historieleksikon* (2001). Hvad er så magtstaten? Når man ser, med hvilken selvfølgelighed ordet anvendes i nyere historisk litteratur i Norden, kunne man let komme på den tanke, at man selv var den eneste, der ikke var helt klar over, hvad der menes.¹ For mange historikere er der tilsyneladende noget umiddelbart indlysende ved sammensætningen af »magt« og »stat«, der indikerer styrke, centralisering og modernisering. Som det nedenfor skal vises, er disse associationer ikke helt ved siden af. På andre gemytter virker begrebet magtstaten derimod slemt tautologisk. Alene orddannelsen leder tanken hen på absurde spørgsmål som f.eks.,

Jeg takker Heiko Droste (Kassel), Carsten Jahnke (KU), Jepper Nevers (SDU), Anton Schindling (Tübingen) og Casper Sylvest (SDU) for nyttige kommentarer og henvisninger.

¹ Øystein Rian: *Danmark-Norge 1380-1814. Bind II. Den aristokratiske fyrstestaten 1536-1648*, Oslo/København 1997, s. 285; Steen Busck & Henning Poulsen (red.): *Danmarks historie – i grundtræk*, Århus 2002, s. 161; Eva Österberg: »Bönder och centralmakt i det tidigmoderna Sverige. Konflikt – kompromiss – politisk kultur«, *Scandia*, 55 (1989), s. 73-95, særligt s. 74; Harald Gustafsson: »Vad var staten? Den tidigmoderna svenska staten: sex synpunkter och en modell«, (svensk) *Historisk tidskrift*, 114 (1994), s. 203-225, særligt s. 205, 209, 219; Harald Gustafsson: *Nordens historia. En europeisk region under 1200 år*, Lund 1997, s. 100-130; Ranveig Låg Gausdal: »Statsveksten og det norske stattholderembetet på 1600-tallet« (norsk) *Historisk tidsskrift*, 84 (2005), s. 35-60, særligt s. 35, 38, 55-56, 58; Mikko Huhtamies: »Kriegswesen und Gesellschaft in der frühen Neuzeit in der finnisch-schwedischen Geschichtsforschung«, *Militär und Gesellschaft in der Frühen Neuzeit. Bulletin*, 5 (2001), Heft 2, s. 118-127; Leidulf Melve: »Har staten vendt attende, og i tilfallet: kvar er den?«, (norsk) *Historisk tidsskrift*, 85 (2006), s. 193-230, særligt s. 229;

om staten først får magt med magtstatens gennembrud i 1600-tallet, eller om man kan tænke sig en stat uden magt? I betragtning af, at magtstaten er lanceret som en udtrykkelig teoretisk nydannelse, der bl.a. har været styrende for et bind af Gyldendals *Danmarks historie*, er den i øvrigt ikke blevet diskuteret ret meget.²

Der er altså anledning til kritisk eftertanke, og det så meget mere som magtstaten jo ikke er et ord fra dagligsproget, som historikerne mere eller mindre reflekteret anvender med dets på én gang brede og stærke betydningsfylde. Magtstaten er et typisk uskønt kunstord, og som sådan burde det kompensere for sin hæslighed ved analytisk skarphed. Med undtagelse af Knud J.V. Jespersen finder man imidlertid ikke megen præcision i anvendelsen af begrebet, og den præcision, man finder dér, står i en vis modsætning til den betydning, begrebets ophavsmand på dansk, Leon Jespersen, lagde i det.

Magtstaten er i øvrigt ikke kun et kunstord, men også et låneord fra tysk, nærmere betegnet fra preussisk historieskrivning. Ganske vist er magtstatsbegrebet i nyere nordisk forskning kun indirekte påvirket af sine preussiske rødder, men noget hænger alligevel ved, og den afklaring af den historiografiske baggrund, der her skal forsøges, giver et perspektiv, som skal danne afsæt for en afsluttende vurdering af magtstatens meritter.

Metodisk er den følgende undersøgelse inspireret af den såkaldte begrebshistorie, der er uløseligt knyttet til mammutværket *Geschichtliche Grundbegriffe* (ni bind 1972-97) og den nyligt afdøde tyske historiker Reinhart Koselleck (1923-2006).³ Et »Grundbegriff« er et begreb, der ikke kan reduceres til en betydning, man blot kan slå op i en ordbog, men som sammenfatter mangfoldige betydningslag, også kronologiske, eller som henviser til hele filosofiske systemer, politiske institutioner,

Harald Gustafsson: »Den gamla staten på nya äventyr. Synpunkter på nyare statsbildningsforskning«, *Scandia*, 72 (2006), s. 93-117, særligt s. 95; Mikkel Leth Jespersen, Jeppe Büchert Netterstrøm & Bertel Nygaard: »Teorier om statsdannelse og den danske stat 1400-1660«, *På sporet af staten. Dansk statsdannelse mellem middelalder og enevælde. Den jyske Historiker*, 116 (2007), s. 5-33, særligt s. 24-27, samt i antologiens øvrige bidrag, s. 56-58, 64, 82-84, 132, 144, 157, 162.

² Jf. dog kritikken hos Gunner Lind: *Hæren og magten i Danmark 1614-1662*, Odense 1994, særligt s. 14-15, samt Knud J.V. Jespersen opposition i *Historie*, 1995, s. 102-118, særligt s. 114-117; Hans Henrik Appel: *Tinget, magten og æren. Studier i sociale processer og magtrelationer i et jysk bondesamfund i 1600-tallet*, Odense 1999, s. 23-27; Sebastian Olden-Jørgensen: »Den ældre danske enevælde 1660-1730. Et historiografisk essay«, *Historie*, 1998, s. 291-319, særligt s. 311-315; men ikke, som man måske ellers kunne have ventet, i Jespersen, Netterstrøm & Nygaard (2007, se foregående fodnote).

³ Kosellecks historieteoretiske forfatterskab er nu med mange års forsinkelse blevet præsenteret på dansk: Reinhart Koselleck: *Begreber, tid og erfaring. En tekstsamling*, oversat af Jens Busck, redigeret af Jens Busck, Jeppe Nevers & Niklas Olsen, Kbh. 2007.

historiske forhold, religiøse dogmer, økonomiske og sociale strukturer etc. Det gør grundbegreberne uerstattelige, til en vis grad uoversættelige og frem for alt komplekse og omstridte. Intet sprogfællesskab og ingen politisk kultur kan undvære dem, og de forskellige aktører kæmper ofte indædt om at fastholde eller forandre grundbegrebernes betydning. Et oplagt eksempel på et sådant grundbegreb er ordet »stat«. Ved at undersøge brugen af det, f.eks. i sammensætninger som »magtstat« og i relation til beslægtede begreber som militærstat, retsstat eller kulturstat, får man mulighed for at gennemlyse omfattende politiske og kulturelle systemer og analysere deres udvikling over tid inklusive det aftryk, begrebernes historie har sat i deres nutidige brug.⁴

Selv om det måske ville være nærliggende at strukturere det følgende som en historiografisk »whodunnit«, der med udgangspunkt i begrebets første formulering på dansk hos Leon Jespersen i 1980'erne eftersporede de tyske rødder og på den baggrund vendte tilbage for at holde rettergang over dets anvendelse hos Knud J.V. Jespersen og andre op til i dag, har jeg af hensyn til overskueligheden valgt at begynde med den tyske forhistorie for derefter at behandle den danske brug af begrebet samlet. På grund af den valgte begrebshistoriske og historiografiske metode vil der forekomme en del længere citater til illustration og belæg. Det er mit håb, at disse citater selv i dansk oversættelse vil have bevaret noget af den saft og kraft, der kendetegner originalteksterne.

Magtstaten som idealtype: Otto Hintze

Det har aldrig været nogen hemmelighed, at begrebet magtstat var et låneord fra tysk. Leon Jespersen, der introducerede det på dansk i 1983 (jf. nedenfor), karakteriserede det i 1989 som værende »en ældre tysk betegnelse, der knytter sig til den preussiske skole«.⁵ I den sammenhæng nævnte han navnene Carl von Clausewitz, Heinrich von Treitschke, Carl Schmitt og Otto Hintze. Konkret henviste han dog kun til en artikel fra 1931 af Otto Hintze (1861-1940) med titlen »Wesen und Wandlung des modernen Staats«.⁶

⁴ Reinhart Koselleck: *Begriffsgeschichten. Studien zur Semantik und Pragmatik der politischen und sozialen Sprache*, Frankfurt am Main 2006, s. 99-102.

⁵ Leon Jespersen: »1648 – Magtstat eller minimumsstat?«, Leon Jespersen & Asger Svaneknudsén: *Stænder og magtstat. De politiske brydninger i 1648 og 1660*, Odense 1989, s. 18.

⁶ Hintzes afhandling, oprindeligt et foredrag i det preussiske videnskaberne akademi, er genoptrykt i Otto Hintze: *Staat und Verfassung. Gesammelte Abhandlungen*, I, 3. udg., udg. af Gerhard Oestreich, Göttingen 1970, s. 470-496. Om Hintze som historiker se Otto Büsch & Michael Erbe (red.): *Otto Hintze und die moderne Geschichtswissenschaft (Einzelveröffentlichungen der Historischen Kommission zu Berlin 38)*, Berlin 1983, heri særligt Peter Baumgart: »Zur Stellung Otto Hintzes in der Preußenforschung«, s. 60-77.

Læser man efter hos Hintze, bliver man dog en anelse mystificeret. Hintzes artikel er en syntese over den moderne stats genese, men vel at mærke en syntese, der står under indtryk af de politiske og sociale brydninger i mellemkrigstidens Europa. Hintze følte, at den moderne stat var ved at smuldre, og at man stod over for »die anbrechende Epoche des 'totalen' sozialisierten Staates«. ⁷ Denne statstype kan vi trygt oversætte med den totalitære stat, for det var Mussolinis Italien, Stalins Sovietunion og de hjemlige nazister, der var grundlag for hans diagnose. Det var altså ud fra en slags modernitetens skumringsstemning, at Hintze kastede blikket tilbage og opstillede fire idealtypiske elementer, der tilsammen udgjorde den moderne, men altså ikke længere samtidige stat: 1) *den suveræne magtstat* i det europæiske statssystemets ramme, 2) *den relativt sluttede handelsstat* med borgerlig-kapitalistisk samfundsmæssig og økonomisk form, 3) *den liberale rets- og forfatningsstat* med sigte på individets personlige frihed, 4) den alle tendenser omfattende og styrkende *nationalstat* med tendens mod demokrati. Disse fire elementer opstod kronologisk efter hinanden, men afløste ikke hinanden som faser. Indtil 1650 rådede magtstaten alene, dog stadig præget af rester af konfessionalisme og stænderstat. De to næste elementer, handelsstaten (merkantilismen) og rets- og forfatningsstaten, udviklede sig i den følgende fase sideløbende som en modifikation af den suveræne magtstat i tiden frem til det 19. århundrede, hvor nationalstaten foldede sig helt ud. Ifølge Hintze selv var England og Frankrig de eneste to stater, der gennem en længere periode (på nogle hundrede år) kunne betegnes som rigtig moderne. Tyskland indhentede først sent i det 19. århundrede de vestlige stormagters forspring.

Det grundlæggende element i den moderne stat er altså ifølge Hintze magtstaten:⁸

Men frem for alt er den moderne tids suveræne stat en magtstat. Den må kunne hævde sig i det nye fællesskab af stater ... Enhver stat må se, hvordan den kan beskytte sine interesser og sætte dem igennem.

Dynamikken i udviklingen ser Hintze som militær:⁹

⁷ Hintze (1970), s. 474.

⁸ »Vor allem aber ist der souveräne Staat der Neuzeit: Machtstaat. Er muß sich in der neuen Staatengesellschaft behaupten können. ... Jeder Staat muß sehen, wie er seine Interessen schützen und durchsetzen kann«, Hintze (1970), s. 479.

⁹ »Der Krieg ist das große Schwungrad für den gesamten politischen Betrieb des modernen Staates geworden. So entstehen die stehenden Heere mit all ihren Folgen, die Kriegsflotten, die Rüstungsindustrien, die neuen Steuersysteme, deren Rückgrat die Kriegssteuern sind, die neue bürokratische Finanzverwaltung, die Ansammlung eines Kriegsschatzes und das neue Staatsschuldenwesen«, Hintze (1970), s. 480.

Krigen er det store svinghjul for den samlede politiske virksomhed i den moderne stat. På den måde opstår de stående hære med alle deres følgevirkninger, flåderne, rustningsindustriene, de nye skattesystemer, hvis rygrad er krigsskatterne, den nye bureaukratiske finansforvaltning, opbygningen af en krigsreserve og det nye statsgældsvæsen.

Et svinghjul (Schwungrad) er egentlig et tungt hjul, der sidder på en aksel. Hjulets hovedopgave er at opmagasinere kinetisk energi og hermed at stabilisere akslens omdrejningshastighed. Med mindre Hintze egentlig mente drivhjul (Treibrad), må meningen med den lidt avancerede metaforik være, at krigen var det element, der fremtvang orden, koordination og effektivitet og dermed muliggjorde fremskridt. Ved en anden lejlighed betegnede han fyrsten som svinghjulet i statsmaskineriet, og da fungerer metaforikken bedre.¹⁰ Under alle omstændigheder spiller krigen en dynamisk og i et statsdannelses- og moderniseringsperspektiv udpræget positiv rolle.

Den nævnte artikel er, så vidt jeg kan se, det eneste sted, Hintze bruger begrebet magtstat. Andre steder i hans historiske forfatterskab finder man ord som »Einheitsstaat« (i modsætning til stænderordningens dualisme), »zentralisierter Großstaat«, »Militär- und Beamtenstaat« osv., men i alle tilfælde handler det om det samme: Den moderne, militariserede og bureaukratiserede stat er et produkt af krigen, nærmere betegnet af det eskalerende eksterne militære pres, som hvilede på alle fastlandets stater i moderne tid.¹¹

Hvis man ser på, hvordan Otto Hintze i den nævnte artikel anvender begrebet magtstat, fremgår det ret tydeligt, at ordet forudsættes almindeligt kendt, men at han i den konkrete sammenhæng giver det et mere præcist, analytisk indhold. Magtstatens begrebshistorie begynder altså ikke med Hintze, men må søges længere tilbage.

Magtstaten som analytisk kategori fra Jacob Burckhardt til Max Weber

Går man på jagt efter magtstaten hos de øvrige af Leon Jespersen nævn-

¹⁰ Otto Hintze: »Geist und Epochen der preußischen Geschichte« (1903), aftrykt i Otto Hintze: *Regierung und Verwaltung. Gesammelte Abhandlungen*, III, 2. udg., udg. af Gerhard Oestreich, Göttingen 1967, s. 24.

¹¹ Jf. f.eks. Hintze (1970), s. 48-49, 429. En kritisk analyse af Hintzes teser finder man i Thomas Ertman: *Birth of the Leviathan. Building States and Regimes in Medieval and Early Modern Europe*, Cambridge 1997.

te repræsentanter for den »preussiske skole«, Carl von Clausewitz (1780-1831), Heinrich von Treitschke (1834-96) og Carl Schmitt (1888-1965), løber man imidlertid panden mod muren. Ordet magtstat lader sig simpelthen ikke lokalisere i deres centrale skrifter.¹² En eftersøgning i trykte og digitale tyske ordbøger har ligeledes været forgæves, hvilket nok også skyldes, at alle ordbøger af pladshensyn kun medtager et begrænset antal sammensatte ord.

I det hele taget ligger oprindelsen til ordet magtstat hen i det uvisse, og det er trods ihærdig søgen ikke lykkedes med sikkerhed at fastslå dets præcise fødselstime eller gennembrud. Det ældste belæg, jeg har fundet, er hos den berømte schweiziske kulturhistoriker Jacob Burckhardt (1818-97), nærmere betegnet i nogle forelæsninger om det historiske studium, som han holdt tre gange i årene 1868-72. Forelæsningerne blev dog først udgivet i redigeret form i 1905 af Burckhardts nevø Jacob Oeri. De har siden hørt til den tyske historiografis kanoniske tekster, og det har nok spillet en rolle for begrebets udbredelse i begyndelsen af det 20. århundrede. Hos Burckhardt optræder magtstaten som indbegrebet af den moderne stats værste sider, sådan som de voksede frem i renæssancens og reformationens tidsalder og for første gang fremstod fuldt udviklet i Ludvig XIV's skikkelse. Om ham hedder det slet og ret:¹³

Dette monster Ludvig XIV, mere mongolsk end vesteuropæisk, ville i middelalderen være blevet lyst i band; nu kunne det opføre sig som eneberechtiget og enebesidder af legemer og sjæle.

Denne magtstat, efterlignet overalt i stort og småt, forsvandt heller ikke, da oplysning og revolution fyldte den med et helt nyt indhold, og den ikke længere hed Ludvig, men Republikken.

¹² Carl von Clausewitz: *Vom Kriege*, udg. af Werner Hahlweg, Bonn 1973; Heinrich von Treitschke: *Politik*, I-II, 2. udg., Leipzig 1899; Heinrich von Treitschke: *Historische und politische Aufsätze*, I-III, 5. udg., Leipzig 1886; Carl Schmitt: *Verfassungslehre*, München 1928; Carl Schmitt: *Gespräch über die Macht und den Zugang zum Machthaber*, Pfullingen 1954.

¹³ »Dieß Ungethüm Louis XIV, mehr Mongolisch als Abendländisch, wäre im Mittelalter excommunicirt worden; jetzt konnte es sich als alleinberechtigt und Alleineigenthümer von Leibern und Seelen geberden. Dieser Machtstaat, nach Kräften überall im Kleinen und Großen nachgeahmt, wich dann auch nicht mehr, als Aufklärung und Revolution ihn mit ganz neuem Inhalt erfüllten und als er nicht mehr Louis sondern Republik hieß«, Jacob Burckhardt: *Über das Studium der Geschichte*, udg. af Peter Ganz, München 1982, s. 300, jf. også s. 186, 329, 367. Citatet findes med en lidt anden ordlyd i Oeris udgave: Jakob Burckhardt: *Weltgeschichtliche Betrachtungen*, udg. af Jakob Oeri, Berlin 1905, s. 93. Jf. også note 24 nedenfor.

Som man måske aner, havde Burckhardt ikke meget til overs for magten. Han anså den for i sig selv ond og ulykkelig, og et af hans kendteste bonmots er netop de manende ord:¹⁴

Magten er jo i sig selv ond, uanset hvem der måtte udøve den. Den hviler ikke i sig selv, men er et begær og derfor i sig selv umættelig, derfor [er den] i sig selv ulykkelig og må gøre andre ulykkelige.

Magtstatens positive modsætning var kulturstaten, som Burckhardt så realiseret første gang i den antikke polis og siden i højmiddelalderens italienske kommuner (bystater), men ikke i sin egen samtid. Tværtimod beskrev han med dyb pessimisme, hvordan tidens angivelige kulturstater med nationalismen som drivkraft i realiteten kun var ude på at stille deres egen umættelige magthunger.¹⁵

Burckhardt udgav som nævnt aldrig selv sine forelæsninger, så han må være tilgivet, at hans magtstatsbegreb rummer visse uforløste spændinger. På den ene side fremstår det som en *historisk* størrelse, der udvikler sig og bryder igennem med Ludvig XIV. På den anden side er magtstaten også en tidløs *analytisk* kategori, kulturstatens evige modsætning og – desværre – blodig samtidig alvor. Hos Burckhardt er det nok denne anden betydning, der står stærkest, og derfor er han behandlet her, i sammenhæng med statsteoretikere og jurister.

En lignende kritisk indstilling over for samtidens magtstater, men bygget ind i en helt anden filosofisk ramme, finder man hos den bibliofile østrigske socialist og jurist Anton Menger (1841-1906). Han udgav i 1904 en lille socialistisk statslære, hvor han opstillede den »individualistiske magtstat« som modsætningen til den »folkelige arbejdsstat«. Om de to hedder det yderligere:¹⁶

¹⁴ »Und nun ist die Macht an sich böse, gleichviel wer sie ausübe. Sie ist kein Beharren, sondern eine Gier und eo ipso unerfüllbar, daher in sich unglücklich und muß Andere unglücklich machen«, Burckhardt (1982), s. 302, jf. s. 328; enslydende i Burckhardt (1905), s. 96.

¹⁵ Burckhardt (1982), s. 260-263, 294-303, 366-376, særligt s. 302.

¹⁶ »Ein Machtstaat ist dann vorhanden, wenn das Ziel der Staatstätigkeit vorherrschend darin besteht, die überlieferten Machtverhältnisse gegen äußere und innere Feinde zu schützen. Der volkstümliche Arbeitsstaat verfolgt dagegen in überwiegendem Maße den Zweck, die geistige und körperliche Arbeit der Staatsgenossen und die Verteilung der durch diese hervorgebrachten Güter im Interesse des gesamten Volkes zu organisieren«, Anton Menger: *Neue Staatslehre*, Jena 1904, s. 43. Jf. også s. 18 og s. 16, fodnote 2, hvor Menger henviser til Heinrich von Treitschkes *Politik* (1899) som indbegrebet af magtstatsteori (jf. om Treitschke nedenfor).

Der er tale om en magtstat, når målet for statens aktivitet frem for alt består i at beskytte de overleverede magtforhold mod ydre og indre fjender. Den folkelige arbejdsstat forfølger derimod i overvejende grad det mål at organisere statsborgernes intellektuelle og fysiske arbejde og fordelingen af deres derigennem producerede goder i hele folkets interesse.

Magtstaten repræsenterer altså samtidens sørgelige realiteter, mens alternativet, arbejdsstaten, tilhører fremtiden eller utopien.

En tredje variant af denne modstilling finder man i retsfilosofisk og politologisk litteratur fra mellemkrigstiden og den umiddelbare efterkrigstid. Her skelnes der lejlighedsvis analytisk mellem magtstat og retsstat, dog altid med klar stillingtagen til fordel for retsstaten. I modsat fald ville hele juraen jo også være ret meningsløs!¹⁷

Mens juristerne således af forståelige grunde generelt har fundet det rene magtperspektiv filosofisk uholdbart og moralsk forkasteligt,¹⁸ så findes der blandt historikerne mange eksempler på en tilbøjelighed til at anskue historiens gang i almindelighed og statens historie i særdeleshed i et rendyrket magtperspektiv. Og de har langt fra alle delt Burckhardts negative indstilling til magtens væsen, selv om de for så vidt godt kunne være enige med hans beskrivelse af magtstaten. Et prægnant eksempel på det er den store tyske sociolog Max Weber (1864-1920), der i 1916 ved et par lejligheder anvendte begrebet magtstat, da han skulle forklare Første Verdenskrigs nødvendighed for bredere kredse:¹⁹

Også vi er en magtstat. Og at vi er det, *det er den sidste afgørende krigsgrund*. Hvis det lykkedes at udslette os, så ville alle vore fjender frit kunne dele verden mellem sig og kun have brug for halv-

¹⁷ Friedrich Darmstaedter: *Rechtsstaat oder Machtstaat? Eine Frage nach der Geltung der Weimarer Verfassung*, Berlin-Grünwald 1932. Jf. også Adolf Grabowsky: *Politik*, Berlin 1932, s. 36; Adolf Grabowsky: *Die Politik. Ihre Elemente und ihre Probleme*, Zürich 1948, s. 48-63, samt Alfred Verdross-Drossberg: *Grundlinien der antiken Rechts- und Staatsphilosophie*, Wien 1948, s. 20-23.

¹⁸ Jf. f.eks. Georg Jellinek: *Das Recht des modernen Staates. Erster Band. Allgemeine Staatslehre*, Berlin 1900, s. 170-174; Richard Schmidt: *Allgemeine Staatslehre*, I-II, Leipzig 1901-03, bd. II, s. 829-830.

¹⁹ Max Weber: »Zwischen zwei Gesetzen«, trykt i månedsskriftet *Die Frau*, og Max Weber: »Deutschland unter den europäischen Weltmächten«, trykt i et særnummer af *Hilfe*, begge genoptrykt i Max Weber: *Gesammelte politische Schriften*, 3. udg., udg. af Johannes Winckelmann, Tübingen 1971, s. 142-145, 157-177. I Webers bedre kendte posthumt udgivne hovedværk, *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriß der verstehenden Soziologie*, 1. udg. 1921, 5. udg. af Johannes Winckelmann, München 1976, finder man kun magtstaten nævnt en passant i forbindelse med merkantilismen i et af udgiverne hårdt redigeret afsnit om »die Entstehung des rationalen Staates« (anførte udg., s. 820).

delen af deres nuværende hære. ... I folkenes historiske eksistens har magtstaterne og de i det ydre små nationer begge deres permanente mission. En stor magtstat på 70 millioner kan ganske vist meget, som en schweizisk kanton eller en stat som Danmark ikke kan. Men den kan også på nogle områder mindre end dem. På det kulturelle område såvel som med hensyn til de egentlige politiske værdier. ... Et folk på 70 millioner mellem sådanne verdenserobrende magter havde *pligt* til at være magtstat. Vi måtte være en magtstat, og vi måtte lade det komme an på denne krig for at tale med ved afgørelsen af jordens fremtid.²⁰ (Webers egne kursiveringer)

Og lidt senere:

At vi nu engang ikke er et folk på syv, men på 70 millioner, *det* var vor skæbne. Det begrundede det uafrystelige ansvar over for historien, som vi ikke kunne afvise, selv om vi måtte ønske det. Det må man hele tiden gøre sig klart, når spørgsmålet om »meningen« med denne endeløse krig i dag stilles. Kraften bag denne skæbne, som vi må leve op til, førte nationen opad, forbi afgrunde og fare for undergang, op på ærens og berømmelsen stejle bane, hvor der ikke findes nogen vej tilbage, op i den verdenshistoriske afgørelses klare, hårde luft, hvis [: verdenshistoriens] bistre, men vældige ansigt den [: nationen] skulle og måtte skue, sene efterkommere til uforgængeligt minde.²¹

²⁰ »Ein Machtstaat sind auch wir. Und daß wir das sind, *das ist der letzte entscheidende Kriegsgrund*. Gelänge es, uns zu vernichten, so hätten alle unsere Gegner für die Teilung der Welt freie Hand und brauchten dafür nur die Hälfte ihrer jetzigen Heere zu halten. ... Im geschichtlichen Dasein der Völker haben die Machtstaaten und die äußerlich kleinen Nationen beide ihre dauernde Mission. Ein großer Machtstaat von 70 Millionen kann gewiß vieles, was ein Schweizer Kanton oder ein Staat wie Dänemark nicht kann. Aber er kann auch in manchen weniger als diese. Auf dem Kulturgebiet sowohl wie auch bei den ganz eigentlich politischen Werten. ... Ein Volk von 70 Millionen zwischen solchen Welteroberungsmächten hatte die *Pflicht*, Machtstaat zu sein. Wir mußten ein Machtstaat sein und mußten, um mitzusprechen bei der Entscheidung über die Zukunft der Erde, es auf diesen Krieg ankommen lassen«, Weber (1971), s. 175-176. Jf. også Andreas Anter: *Max Webers Theorie des modernen Staates*, (*Beiträge zur politischen Wissenschaft*, 82), Berlin 1995, s. 137-146.

²¹ »Daß wir nun einmal nicht ein Volk von sieben, sondern von 70 Millionen sind, *das* war unser Schicksal. Das begründete jene unentrinnbare Verantwortung vor der Geschichte, der wir uns nicht entziehen konnten, selbst wenn wir wollten. Das muß man sich immer wieder klarmachen, wenn heute die Frage nach dem »Sinn« dieses endlosen Krieges gestellt wird. Die Wucht dieses Schicksals, das wir bestehen müssen, führte die Nation empor, an Abgründen und Gefahr des Untergangs vorbei, auf der steilen Bahn der Ehre und des Ruhmes, auf der es keine Umkehr gab, in die klare harte Luft des Wal-

For Weber var magtstaten et helt nutidigt begreb med umiddelbar reference til det (andet) Tyske Rige (kejserriget 1871-1918). Magtstaten, det var Bismarcks »Reichsgründung« og Wilhelm II's krav på »en plads i solen« (dvs. kolonier). Sådan er det den dag i dag blandt tyske historikere og jurister, men også visse steder i den angelsaksiske verden, hvor ordet findes som et (sjældent) låneord.²² Det er denne sprogbrug, der afspejles i andet bind af den velskrivende tyske historiker Thomas Nipperdeys *Deutsche Geschichte 1866-1918* (München 1990-92), der bærer undertitlen *Machtstaat vor der Demokratie*, men hvor begrebet selv i øvrigt ikke spiller nogen rolle.

For at forstå Weber ret må man imidlertid læse begge de anførte citater. Hans tanke kan ikke reduceres til det enkle ræsonnement: Et folk på 70 millioner har ret og pligt til at agere som stormagt.²³ Der er også en metafysisk og historiefilosofisk komponent: Det er »skæbnen«, der har ført Tyskland op på »ærens og berømmelsen stejle bane«, hvor nationen som Moses selv på Sinaj Bjerg skal skue Gud (verdenshistorien) ansigt til ansigt (jf. Anden Mosebog, kapitel 19). Dette element af metafysik var næppe hans egen opfindelse, men snarere en afsmitning fra den såkaldte borussianisme.

Magtstaten som historisk kategori i den borussiske tradition

Sideløbende med det ovenfor skildrede analytiske magtstatsbegreb eksisterede der også en mere historisk orienteret sprogbrug, der rummede et udviklingsperspektiv og indholdsmæssigt lå tæt på Burckhardt, skønt med modsat, dvs. positivt moralsk fortegn. Det var forestillingen om Preussen, ganske særligt Frederik den Stores (1712-86, konge fra 1740) Preussen, som en magtstat i positiv forstand. Således taler Friedrich

tens der Weltgeschichte, der sie in ihr grimmiges, aber gewaltiges Angesicht schauen mußte und durfte, späten Nachfahren zu unvergänglichem Gedächtnis", Weber (1971), s. 177.

²² F.eks. Kurt Jagow & Paul Herre (udg.): *Politisches Handwörterbuch*, I-II, Leipzig 1923, bd. I, s. 85; Ernst Rudolf Huber: *Deutsche Verfassungsgeschichte seit 1789*, I, 2. udg., Stuttgart 1967, s. 5, 9, 14, 97, 266, II, 2. udg., Stuttgart 1967, s. 21, 329, 383-386; Hellmut Seier: *Die Staatsidee Heinrich von Sybels in den Wandlungen der Reichsgründungszeit 1862/71*, (*Historische Studien*, 383), Lübeck 1961, s. 7; Hans-Peter Schwarz: *Die gezähmten Deutschen. Von der Machtbesessenheit zur Machtvergessenheit*, Stuttgart 1985, s. 108-115; Karl Dietrich Bracher: *Betrachtungen zum Problem der Macht (Rheinisch-Westfälische Akademie der Wissenschaften. Vorträge G 312)*, Opladen 1991, s. 15-18. For den angelsaksiske verden se s. Kenneth H.F. Dyson: *The State Tradition in Western Europe. A Study of an Idea and Institution*, Oxford 1980, s. 34, 102-3, 223-224, 257. En søgning i artikelbasen JSTOR dokumenterer begrebets eksistens i engelsk akademisk sprogbrug fra 1915 og frem.

²³ Denne tanke kan studeres eksemplarisk i bestselleren Friedrich von Bernhardi: *Deutschland und der nächste Krieg*, Stuttgart 1912.

Meinecke (jf. nedenfor) i et populariserende værk fra 1906 varmt om »det gamle Preussen« som en »militær- og magtstat«, og to år senere anvendte han en passant begrebet magtstat som generel betegnelse for det 18. århundredes stormagter.²⁴

Også for Meinecke gælder det, at han forudsætter begrebet og dets associationsfelt bekendt. I en populær fremstilling af den tyske nationalbevidsthed fra 1916 af den jødisk-fødte historiker Paul Joachimsen finder man derimod hele tankegangen skåret pædagogisk ud i pap:²⁵

Den preussiske stats historie er lige så lidt en ret linje som nogen anden stats, men den har to egenskaber, som adskiller den fra andre tyske staters historie: Den har den tendens, at den ligesom uvilkårligt altid retter sig mod sit mål, og den har fyrster, som bliver sig dette mål bevidst og nedarver denne bevidsthed til deres efterkommere. ... Målet for den preussiske politik er *magtstaten*. Undersåtternes velfærd spiller kun en rolle, for så vidt den tjener magtbegrebet. Udviklingens fremskridt ligger imidlertid i, at man stadig tydeligere erkender sammenhængen mellem undersåtternes velfærd og statens magt, at man inddrager stadig bredere kredse i statsdannelsen, men kun for så vidt man kan bruge dem.

Denne opfattelse af magten og magtstaten, i det mindste den preussiske udgave af den, som noget ubetinget positivt var typisk for den historiske strømning eller historiefilosofi, om man vil, der går under navnet »Bo-

²⁴ Friedrich Meinecke: *Das Zeitalter der deutschen Erhebung 1795-1815*, (*Monographien zur Weltgeschichte*, 25), Bielefeld 1906, s. 4-5; Friedrich Meinecke: *Weltbürgertum und Nationalstaat. Studien zur Genesis des deutschen Nationalstaates*, München 1908, s. 286, 288 (= Friedrich Meinecke: *Werke*, V, München 1969, s. 254-255). Jf. også Meineckes anmeldelse af Oeris ovennævnte udgave af Burckhardts forelæsninger i *Historische Zeitschrift*, 97 (1906), s. 557-562, særligt s. 561, genudgivet i Friedrich Meinecke: *Zur Geschichte der Geschichtsschreibung*, (*Werke*, VII), München 1968, s. 83-87, særligt s. 86.

²⁵ »Die Geschichte des preußischen Staates ist so wenig geradlinig wie die irgendeines anderen, aber sie hat zwei Eigenschaften, welche sie von den anderen deutschen Staaten unterscheiden: sie hat die Tendenz, sich gleichsam unwillkürlich immer wieder auf das gleiche Ziel einzustellen, und sie hat Fürsten, welche sich dieses Ziels bewußt werden und dieses Bewußtsein ihren Nachkommen vererben ... Das Ziel der preußischen Politik ist der *Machtstaat*. Die Wohlfahrt der Untertanen spielt nur insoweit eine Rolle, als sie dem Machtbegriff dient. Der Fortschritt der Entwicklung aber liegt darin, daß man immer deutlicher den Zusammenhang zwischen dieser Wohlfahrt der Untertanen und der Macht des Staates erkennt, daß man immer weitere Kreise in den Staatsbau einbezieht, aber nur insoweit, als man sie nutzen kann«, Paul Joachimsen: *Vom deutschen Volk zum deutschen Staat. Eine Geschichte des deutschen Nationalbewußtseins*, Berlin 1916, s. 94, identisk ordlyd i 3. udg. bearbejdet af Joachim Leuschner, Göttingen 1956, s. 72.

russianismus« (af Borussia, det latinske navn for Preussen).²⁶ Borussianismen var en »stor fortælling« (grand narrative/Meistererzählung), der om nogen demonstrerede, hvordan fortidsfortolkning, samtidsfortolkning og fremtidsforventning kan hænge tæt sammen.²⁷ Det ville være forkert at sige, at borussianismen var enerådende i tysk historieforskning i anden halvdel af 1800-tallet og begyndelsen af 1900-tallet, men den var i forskellige afskygninger toneangivende og havde stor gennemslagskraft i den bredere offentlighed, hvor den legitimerede Preussens rolle i »Reichsgründung« og dets dominerende stilling i det tyske kejserrige.²⁸

Kort fortalt handlede borussianismen om »Preußens deutscher Beruf« (Preussens tyske kald).²⁹ Dermed mentes Preussens historiske kald til at skabe en tysk nationalstat i form af den såkaldte »kleindeutsche Lösung« (en tysk nationalstat under preussisk og protestantisk dominans og med udelukkelse af Østrig). Dette kald – et ord med klare religiøse associationer – gik længere tilbage end nationalstaternes tidsalder. Man konstruerede en lige linje fra den Store Kurfyrstes, Friedrich Wilhelms (1620-88, kurfyrste fra 1640) kampe mod sine stænder i midten af 1600-tallet til Wilhelm I's (1797-1888, konge fra 1861) udråbelse til tysk kejser i spejlsalen i Versailles 1871. På den måde blev Brandenburg-Preussen og dets fyrstehus Hohenzollern ind-

²⁶ Wolfgang Hardtwig: »Von Preußens Aufgabe in Deutschland zu Deutschlands Aufgabe in der Welt. Liberalismus und borussianisches Geschichtsbild zwischen Revolution und Imperialismus«, *Historische Zeitschrift*, 231 (1980), s. 265-324, genoptrykt i Wolfgang Hardtwig: *Geschichtskultur und Wissenschaft*, München 1990, s. 103-160; Horst Walter Blanke: *Historiographiegesehichte als Historik*, (*Fundamenta Historica*, 3), Stuttgart-Bad Cannstatt 1991, s. 356-439. Jf. også den ældre litteratur i note 28.

²⁷ Bernard Eric Jensen: *Historie – livsverden og fag*, Kbh. 2003, s. 66-70, samt diskussionen mellem Bernard Eric Jensen og Carsten Due-Nielsen i *Historisk Tidsskrift*, 104 (2004), s. 179-217, 406-413.

²⁸ Jf. Sigmund Rubinstein: »Staatsidealismus und Machtstaat im deutschen Schicksal«, *Österreichische Rundschau*, 1922 (juli), s. 565-581, særligt s. 576-579; Manfred Riedel: »Der Staatsbegriff der deutschen Geschichtsschreibung des 19. Jahrhunderts in seinem Verhältnis zur klassisch-politischen Philosophie«, *Der Staat. Zeitschrift für Staatslehre, öffentliches Recht und Verfassungsgeschichte*, 2 (1963), s. 41-63; Thomas Brechenmacher: *Großdeutsche Geschichtsschreibung im neunzehnten Jahrhundert. Die erste Generation (1830-48)*, (*Berliner historische Studien*, 22), Berlin 1996; Carsten Jahnke: »Die Borussifizierung des schleswig-holsteinischen Geschichtsbewußtseins, 1866-1889«, *Zeitschrift für Schleswig-Holsteinische Geschichte*, 130 (2005), s. 161-190. Jf. også note 26.

²⁹ Vendingen stammer fra borussianismens locus classicus i forordet til Gustav Droysen: *Geschichte der Preußischen Politik*, I, Berlin 1855, s. 4: »Auch Preußen umfaßt nur Bruchteile deutschen Volkes und Landes. Aber zum Wesen und Bestand dieses Staates gehört jener Beruf für das Ganze, dessen er fort und fort weitere Theile sich angegliedert hat. In diesem Beruf hat er seine Rechtfertigung und seine Stärke. Er würde aufgehören nothwendig zu sein, wenn er ihn vergessen könnte; wenn er ihn zeitweise vergaß, war er schwach, verfallend, mehr als einmal dem Untergange nahe«.

skrevet i en nationalpolitisk og -historisk succeshistorie, der gjorde enhver begivenhed, enhver personlighed og selv det mest utilslørede magtstræb til et trin på vejen til noget stort og smukt: den tyske nationalstat.

For en udefra kommende betragter er det måske svært at forstå denne begejstring for en stat, der sætter magten over borgernes velfærd, og som ser et fremskridt i en udvikling, der kun inddrager borgerne i statens liv for at bruge dem, dvs. ikke for deres eget bedste eller for at give dem indflydelse (jf. citatet af Joachimsen ovenfor). Nøglen til forståelsen ligger i den historiske tilegnelse af Bismarcks Reichsgründung, dvs. i erfaringen af, at den tyske nationalstat ikke voksede frem af folkets vilje og valgte forsamlinger som Nationalforsamlingen i Paulskirche 1848-49 eller den Tyske Forbundsdag i Frankfurt 1815-66, men derimod var frugten af Bismarcks magtpolitik på basis af preussisk statsmagt og militær styrke. Den længe ønskede nationale enhed var ikke kommet ved folkets frihed (nationalliberalismen), men ved statsmagten (Preussen). »Stræb først efter magten, så vil alt andet tilfalde jer«, skal den kontroversielle teolog David Friedrich Strauß (1808-74) ved en lejlighed have sagt med en let gennemskuelig hentydning til Matthæusevangeliet 6,33.³⁰

Det er på denne baggrund, man må forstå de borussiske historikers helt åbenlyse fascination af magten, ja deres forelskelse i den. Otto Hintze kunne f.eks. tale om den Store Kurfyrstes »faste vilje til magt« som noget ubetinget positivt, for uden denne vilje »var de hohenzollernske fyrster blevet hængende i den tyske lutheranismes snævre, upolitiske væsen og havde næppe fundet den vej til magt og storhed, som de senere gik«. ³¹ Senest i kraft af sin rolle under Napoleonskrigene havde Preussen ifølge Hintze erhvervet sig »et fuldgyldigt krav på en fremtidig førerstilling i Tyskland«. Ja, »Hohenzollerns magtpolitik i det 17. og 18. århundrede bar nu frugt«. Selv Hintze måtte dog indrømme, at ikke alle Hohenzollern-fyrster havde forstået, hvor vejen gik hen. Friedrich Wilhelm III (konge 1797-1840) levede f.eks. »endnu ikke i de tanker, som fremtiden tilhørte«. Hermed mente Hintze, at denne konge ønskede et godt forhold til Østrig og tænkte for legitimistisk til at tage »den

³⁰ »Trachtet am ersten nach der Macht; dann wird euch alles andere zufallen«, citeret efter Dietrich Schäfer: *Staat und Welt. Eine geschichtliche Zeitbetrachtung*, Berlin 1922, s. 163.

³¹ »Erst in dieser Persönlichkeit tritt jener entschlossene Wille zur Macht hervor, der Staaten gründet und sich selbst das Gesetz gibt ... Wären die hohenzollernschen Fürsten in diesem engherzigen, unpolitischen Wesen des deutschen Luthertums stecken geblieben, so hätten sie schwerlich den Weg zur Macht und Größe gefunden, den sie später gegangen sind«, Otto Hintze: »Das Werk der Hohenzollern. Eine Jubiläumsbetrachtung«, *Deutsche Rundschau*, 165 (1915), s. 1-25, citeret s. 2.

uundgåelige kamp om føringen i Tyskland« op. Denne opgave tilfaldt så Wilhelm I og Bismarck, der leverede det nødvendige, nemlig »et stærkere magtgrundlag og en vilje med hensynsløs beslutsomhed«. ³² Alt dette var langt mere end blot historie, men åbenbarede en tidløs sandhed, sandheden om statens væsen: ³³

Den store sandhed, at staten ikke kun er en retsorden, ikke kun et produkt af etiske og økonomisk-sociale kræfter, men at den i sit væsens kerne er magt, ligger til grund for Hohenzollernes virksomhed fra den Store Kurfyrstes dage til nutiden.

Disse ord er ganske vist ligesom Max Webers ovenfor citerede udtalelser skrevet i begyndelsen af Første Verdenskrig, hvor den tyske intelligentsia og ikke mindst historikerne engagerede sig stærkt i den moralske mobilisering, men de står ikke isolerede. Tanken om, at statens væsen bestod i magt, var som nævnt udbredt blandt de borussiske historikere. Hintze selv formulerede det ved en tidligere lejlighed (1913) sådan, at »sjælen« i det 17. århundredes brandenburg-preussiske »militær- og forvaltningsstat« var »viljen til magt, og dens ryggrad var den store, stående hær«. ³⁴ En menneskealder tidligere havde Johann Gustav Droysen (1808-84), ophavsmanden til tanken om Preussens tyske kald, udtalt det samme i mere teoretisk og generel form i sin indflydelsesrige historie-teoretiske lærebog *Historik* (1882): ³⁵

Staten gør altså krav på at være summen og helheden af alle etiske fællesskaber [: familie, folk, sprog, kunst, religion, videnskab,

³² Hintze (1915), s. 10-11.

³³ Hintze (1915), s. 15: »Die große Wahrheit, daß der Staat nicht bloß eine Rechtsordnung, nicht bloß das Werk sittlicher und wirtschaftlich-sozialer Kräfte, sondern daß er im Kerne seines Wesens Macht ist, liegt der Wirksamkeit der Hohenzollern zu Grunde, von den Tagen des Großen Kurfürsten bis zur Gegenwart«.

³⁴ »Der zentralisierte Großstaat, der Militär- und Beamtenstaat tritt damit auf dem Kontinent in die Erscheinung. Die Seele dieses neuen Staatskörpers ist der Wille zur Macht; sein Rückgrat ist das große stehende Heer, in dieser Form früher eine unbekannt, unerhörte Sache«, Otto Hintze; »Machtpolitik und Regierungsverfassung« (1913), optrykt i Hintze (1970, se fodnote 6 ovenfor), s. 424-456, citat s. 429.

³⁵ »Der Staat macht den Anspruch, die Summe, der Gesamtorganismus aller sittlichen Gemeinsamkeiten, ihr gemeinsamer Ort und Hort, und insoweit ihr Zweck zu sein. ... Im Leben des Staates und der Staaten ist die Macht so das wesentliche, wie im Bereich der Familie die Liebe, im Bereich der Kirche der Glaube, im Bereich der Kunst das Schöne usw. In der politischen Welt gilt das Gesetz der Macht wie in der Körperwelt das der Schwere. 'Ein spannelanges Fahrzeug ist gar kein Fahrzeug.' Nur der Staat hat die Befugnis und die Pflicht Macht zu sein. Wo das Recht, die Wohlfahrt, die Gesellschaft, wo gar die Kirche, das Volk, die Gemeinde an die Stelle der Macht tritt, ist das Wesen des Staa-

økonomi, sociale forhold], deres samlingssted og tilflugt og altså for så vidt deres formål. ... I statens og staternes liv er magten det væsentlige, på samme måde som kærligheden er det i familien, troen på kirkens område, det skønne på kunstens område etc. I den politiske verden gælder magtens lov, på samme måde som tyngdeloven i den fysiske verden. »Et fartøj på en håndsbred er ikke noget fartøj«. Kun staten har ret og pligt til at være magt. Hvor retten, velfærden, samfundet, ja sågar kirken, folket, fællesskabet træder i stedet for magten, dér er statens væsen enten ikke fundet endnu eller gået tabt i degeneration.

Citatet »et fartøj på en håndsbred er ikke noget fartøj« står uden kildeangivelse hos Droysen, nærmest som et bevinget ord. Det stammer imidlertid fra en anden borussisk historiker og ideolog, som ganske uforblømt har formuleret denne statsopfattelses *locus classicus*: »Statens væsen er for det første magt, for det andet magt og for det tredje endnu en gang magt«. Det er den tidligere nævnte Heinrich von Treitschke (1834-96),³⁶ og citatets kilde er hans lange og indflydelsesrige essay *Bundesstaat und Einheitsstaat* (1864). I deres sammenhæng falder ordene således:³⁷

tes entweder noch nicht gefunden oder in Entartung verloren«, Johann Gustav Droysen: *Historik*, udg. af Peter Leyh, Stuttgart-Bad Cannstatt 1977, s. 440. Jf. i øvrigt den yngre, mere forebeholdne liberale Droysen i forelæsningerne fra 1857, s. 356-358 og Otto Hintze: »Johann Gustav Droysen und der deutsche Staatsgedanke im 19. Jahrhundert« (1930), aftrykt i Otto Hintze: *Soziologie und Geschichte. Gesammelte Abhandlungen*, II, 2. udgave, udg. af Gerhard Oestreich, Göttingen 1964, s. 500-518, særligt s. 510-511.

³⁶ Den nyeste biografi med fyldig diskussion af historiografien og Treitschkes værk er Ulrich Langer: *Heinrich von Treitschke. Politische Biographie eines deutschen Nationalisten*, Düsseldorf 1998. Jf. også den noget apologetiske Walter Bußmann: *Treitschke. Sein Welt- und Geschichtsbild*, (Göttinger Bausteine zur Geschichtswissenschaft 3/4), Göttingen 1952, særligt s. 215-300, og den til karaktermord grænsende kritiske skitse af Georg Iggers: »Heinrich von Treitschke«, Hans-Ulrich Wehler (red.): *Deutsche Historiker*, Göttingen 1973, s. 174-188. To bidrag med umiddelbart lovende titler for de her behandlede spørgsmål, nemlig Otto Westphal: »Der Staatsbegriff Heinrich von Treitschkes«, Paul Wentzcke (red.): *Deutscher Staat und deutsche Parteien. Beiträge zur deutschen Partei- und Ideengeschichte. Friedrich Meinecke zum 60. Geburtstag dargebracht*, München 1922, s. 155-200 og Hans Herzfeld: »Staat und Persönlichkeit bei Heinrich von Treitschke«, *Preußische Jahrbücher*, 194 (1923), s. 267-294, viser sig dog at være lidet overbevisende, apologetisk motiverede forsøg på omtolkninger vendt mod udenlandsk og indenlandsk kritik af Treitschke under og efter Første Verdenskrig (jf. de engelske titler i note 39 nedenfor og Rubinsteins artikel i note 28 ovenfor).

³⁷ »Unter allen reindeutschen Staaten hat allein Preussen in unvergeßlichen Zeiten die Kraft bewiesen, die eine Gesellschaft zum Staate macht, die Kraft, sich durch sich selbst allein zu erhalten. Zwischen Preußen und seinen Bundesgenossen besteht ein Unterschied nicht des Grades, sondern der Art, der Unterschied von Macht und Ohnmacht, Staat und Nicht-Staat. Man schilt solche Behauptungen doktrinär, weil sie an ari-

Blandt alle rent tyske stater har alene Preussen i umindelige tider demonstreret den styrke, som gør et samfund til en stat: styrken til at bestå ved egen kraft. Mellem Preussen og dets allierede [i det tyske forbund] består ikke kun en gradsforskel, men en artsforskel, forskellen mellem magt og afmagt, stat og ikke-stat. Man kritiserer sådanne påstande for at være doktrinære, fordi de knytter an til aristoteliske tanker. Og dog grunder de sig på den alvorlige praktiske erfaring, at statens væsen for det første er magt, for det andet magt og for det tredje endnu en gang magt. Et skib på en håndsbred er nu engang ikke noget skib, og det er ikke kun af en stats geografiske udstrækning, men langt mere af summen af de historiske forhold, i hvis midte den står, at man kan erkende, om den besidder den første og højeste politiske evne, nemlig at hævde sig ved egen kraft.

Treitschke nøjedes ikke med at udbrede disse synspunkter på skrift. Hans kendteste værk er to bind forelæsninger med overskriften *Politik*, som han i årene 1863-93 holdt ikke mindre end 23 gange, fra 1873 som professor på Rankes lærestol i Berlin. Her kom han gentagne gange ind på tanken om statens væsen som magt.³⁸ De stærkt besøgte forelæsninger, som den hørehæmmede Treitschke brølede ud i auditoriet, blev efter hans død udgivet i to bind. De blev også oversat til engelsk og kom på afgørende vis til at præge udlandets billede af tysk statstænkning i årene op til og under Første Verdenskrig.³⁹

Statens metafysik

For rigtig at forstå, hvordan pæne, moralsk tænkende, oprindeligt liberale mennesker som Droysen og Treitschke kunne ende med at prædi-

stotelische Gedanken anknüpfen. Und doch fußen sie auf der ernsthaften praktischen Erfahrung, daß das Wesen des Staates zum ersten Macht, zum zweiten Macht und zum dritten nochmals Macht ist. Ein spannenlanges Schiff ist eben gar kein Schiff, und nicht bloß an der räumlichen Ausdehnung eines Staates, sondern mehr noch an der Gesamtheit der historischen Verhältnisse, in deren Mitte er gestellt ist, läßt sich erkennen, ob er jene erste und höchste politische Fähigkeit besitzt, sich durch eigene Kraft zu behaupten«, Heinrich von Treitschke: *Historische und politische Aufsätze*, I-III, 5. udg., Leipzig 1886, II, s. 152.

³⁸ Heinrich von Treitschke: *Politik*, I-II, udg. af Max Cornicelius, 2. udg., Leipzig 1899, s. 33, 43, 68-69, 90-91, 100-102, 105.

³⁹ Jf. Ernest Barker: *Nietzsche and Treitschke. The Worship of Power In Modern Germany*, Oxford 1914, samt kapitel VI »The New German Theory of the State« i Ernest Barker m.fl.: *Why We Are at War: Great Britain's Case*, Oxford 1914, s. 108-117. Jf. Langer (1998), s. 341-357.

ke et sådant magtens evangelium, hvor staten ikke kun har magt, men er magt, er det ikke nok at henvise til den historiske erfaring og borusianismen. En sidste afgørende brik mangler: den tyske idealisme og romantik eller nærmere betegnet forestillingen om staten som en individualitet analog med en menneskelig personlighed. I modsætning til oplysningstiden, hvor staten blev opfattet som et kontraktreguleret forhold mellem enkeltindivider baseret på naturretten, så tog den tyske idealisme med Hegel som gennembrudsfigur udgangspunkt i fællesskabet og formulerede læren om staten som en »Staatspersönlichkeit«, et »Individuum«, ja noget halvvejs guddommeligt.⁴⁰ Ingen ringere end Leopold von Ranke formulerede dette i det indflydelsesrige og utallige gange genoptrykte essay *Politisches Gespräch* (1836) på følgende måde (dialogens Friedrich er Rankes talerør):⁴¹

Friedrich: Alle de stater, der tæller og betyder noget i verden, er opfyldt af særlige, individuelle tendenser. Det ville være latterligt at opfatte dem som lige så mange sikkerhedsanstalter for de individer, der har sluttet sig sammen, f.eks. for at beskytte deres privatejendom. Snarere udgør de åndelige tendenser, og derigennem bestemmes alle medborgernes karakter, ja den indpræges dem uudsletteligt. I kraft af de forskelligheder, som udspringer heraf, får forfatningerne, der imidlertid er en social nødvendighed, overalt deres særlige form. Alt afhænger af den øverste ide. Det er meningen med at sige, at også staterne har deres oprindelse fra Gud. For ideen har en guddommeligt oprindelse. – Enhver selvstændig stat har sit eget oprindelige liv, som også har sine stadier og kan gå til grunde ligesom alt andet levende, men som i første omgang udfylder og behersker hele sin sfære og ikke er identisk med nogen anden.

Karl: Det er altså din opfattelse, at staterne er individer.

⁴⁰ G.W.F. Hegel: *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, Berlin 1821, paragraf 257-360, særligt paragraf 257-258, 271, 279, 321-325 (G.W.F. Hegel: *Werke*, VIII, Frankfurt am Main 1986, s. 398-512, særligt s. 398-404, 431-432, 444-449, 490-494). Jf. nedenfor fodnote 47.

⁴¹ »*Friedrich:* Alle die Staaten, die in der Welt zählen und etwas bedeuten, sind erfüllt von besonderen, ihnen eigenen Tendenzen. Es würde lächerlich sein, sie für ebenso viele Sicherheitsanstalten für die Individuen, die sich zusammengetan, etwa für ihr Privateigentum, zu erklären. Vielmehr sind jene Tendenzen geistiger Art, und der Charakter aller Mitbürger wird dadurch bestimmt, ihnen unauslöschlich aufgeprägt. Durch die Verschiedenheiten, welche hieraus entspringen, werden die Formen der Verfassung, die allerdings eine gemeinschaftliche Notwendigkeit haben, allenthalben anders modifiziert. Von der obersten Idee hängt alles ab. Das will es sagen, wenn auch die Staaten

Friedrich: Individualiteter, den ene analog med den anden – men grundlæggende uafhængige af hinanden. I stedet for disse flygtige konglomerater, som du ser hæve sig som skyformationer fra kontraktlæren, ser jeg åndelige væsener, menneskeåndens originale skabninger – Guds tanker, kunne man sige.

Samme standpunkt, dog formuleret med noget mindre patos, finder man hos en anden historiker, slesvig-holsteneren og Ranke-eleven Georg Waitz (1813-86). I sin håndbog i politik brugte han følgende ord:⁴²

Staten vokser organisk frem, som en organisme; men ikke efter naturlivets love og formål; den hviler derimod på menneskenes højeste etiske egenskaber, etiske ideer hersker i den: Den er ikke nogen naturlig, men en etisk organisme.

Konsekvensen af denne betragtning, der ved første øjekast kan synes noget abstrakt og højtflyvende, er med vanlig håndfasthed draget af Treitschke i de ovenfor nævnte forelæsninger om politik. Han spurgte bl.a. om, hvad der for staten kan kvalificere som moralsk rigtig handling, dvs. stillede det gamle spørgsmål om forholdet mellem (kristen) moral og politik. Svaret lød:⁴³

Ved bedømmelsen kommer det i sidste instans an på, om man har erkendt og udviklet sit eget inderste væsen til det højeste mål af den for sig mulige fuldkommenhed. Hvis vi nu anlægger den-

ihren Ursprung von Gott herleiten. Denn die Idee ist göttlichen Ursprungs. – Jeder selbständige Staat hat sein eigenes ursprüngliches Leben, das auch seine Stadien hat und zugrunde gehen kann wie alles, was lebt, aber zunächst seinen ganzen Umkreis erfüllt und beherrscht und mit keinem andern gleich ist. *Karl*: In diesem Sinne verstehst du es, daß die Staaten Individuen sind. *Friedrich*: Individualitäten, eine der andern analog, – aber wesentlich unabhängig voneinander. Statt jener flüchtigen Konglomerate, die sich dir aus der Lehre vom Vertrag erheben wie Wolkengebilde, sehe ich geistige Wesenheiten, originale Schöpfungen des Menschengeistes, – man darf sagen, Gedanken Gottes«, Leopold von Ranke: *Die Großen Mächte. Politisches Gespräch*, Göttingen 1958, s. 60-61.

⁴² »Der Staat erwächst organisch, als ein Organismus; aber nicht nach den Gesetzen und für die Zwecke des Naturlebens; sondern er ruht auf den höheren sittlichen Anlagen der Menschen, in ihm walten sittliche Ideen: er ist kein natürlicher, ein ethischer Organismus«, Georg Waitz: *Grundzüge der Politik nebst einzelnen Ausführungen*, Kiel 1862, s. 5.

⁴³ »Es kommt bei der Beurtheilung am letzten Ende immer darauf an, ob Jemand sein eigenstes Wesen erkannt und ausgebildet hat zum höchsten Maße der ihm erreichbaren Vollkommenheit. Legen wir nun diesen Maßstab einer tieferen, echt christlichen Sittlichkeit an den Staat und erinnern wir uns, daß das Wesen dieser großen Gesamtper-

ne dybere og ægte kristne moralske målestok på staten, og husker vi, at denne store kollektivpersonligheds væsen er magt, så er det statens højeste moralske pligt at drage omsorg for sin egen magt. Individet bør ofre sig for det højere fællesskab, det tilhører; men staten er selv det højeste ydre menneskelige fællesskab, derfor kan pligten til selvødelæggelse slet ikke komme på tale. ... At ofre sig selv ... er ikke kun umoralsk, det strider også imod ideen om selvopholdelse, som er statens højeste formål. ... Statens højeste bud er altid at hævde sig selv, det er for den absolut moralsk.

Det er fordi staten er en statspersonlighed, et subjekt i sin egen ret, at den kan være sit eget formål og ikke skal underordnes værdier som f.eks. retfærdighed eller velfærd, endsige have interesseudjævning som højeste formål. Selv om Treitschke af nationalistiske grunde et par steder i sine forelæsninger udtrykkeligt tog afstand fra Hegels »forgudelse af staten«,⁴⁴ så er det svært ikke at opfatte hans standpunkt som andet end en form for vulgærhegelianisme.

Det er også ud fra denne opfattelse, man må forstå de borussiske historikers og andre konservativt tænkende tyskers begejstring for det »monarkiske princip«. Hvis statens vilje skulle være reelt uafhængig af sociale, økonomiske og politiske kræfter, så var der unægtelig en vis logik i, at statspersonligheden skulle tage kød og blod i et enkeltindivid med én menneskelig vilje i stedet for et mangehovedet parlament eller en regering, hvor forskellige opfattelser og interesser per definition brydes. Kun en fyrste kunne fuldt ud gøre Frederik den Stores ofte citerede ord om at være »statens første tjener« til sine egne.⁴⁵

Magtstatens åndshistorie: Friedrich Meinecke

Selv om Treitschke ikke anvendte ordet magtstat, er det på baggrund af

sönlichkeit Macht ist, so ist also für seine Macht zu sorgen die höchste sittliche Pflicht des Staates. Das Individuum soll sich opfern für eine höhere Gemeinschaft, deren Glied es ist; der Staat aber ist selbst das Höchste in der äußeren Gemeinschaft der Menschen, darum kann die Pflicht der Selbstvernichtung gar nicht an ihn herantreten. ... Eine Aufopferung für ein fremdes Volk ist gar nicht nur nicht sittlich, sondern widerspricht der Idee der Selbstbehauptung, die dem Staat das Höchste ist. ... Als höchstes Gebot für ihn gilt immer, sich selbst zu behaupten; das ist für ihn absolut sittlich«, Treitschke (1899), I, s. 100-101, jf. også s. 68-69.

⁴⁴ Treitschke (1899), I, s. 32, 62.

⁴⁵ I hans politiske testamente 1752: Richard Dietrich (udg.): *Die politischen Testamente der Hohenzollern, (Veröffentlichungen aus den Archiven preussischer Kulturbesitz, 20)*, Köln 1986, s. 328.

det ovenfor citerede forståeligt, hvorfor han i sekundærlitteraturen ofte udpeges til en af magtstatstankens fædre.⁴⁶ En anden tænker, der ofte er blevet tillagt æren for magtstatstanken, selv om heller ikke han brugte ordet, er Hegel.⁴⁷ Treitschke selv gav dog Machiavelli æren for »som den første at have placeret den store tanke i centrum af al politik: Staten er magt«. ⁴⁸ Hermed smelter *magtstatstanke* og *statsræson* sammen og bliver nærmest synonyme, og begrebet får samtidig en lang forhistorie. Det er den opfattelse, man finder hos den tyske åndshistoriker par excellence Friedrich Meinecke (1862-1954) i hans klassiske værk *Die Idee der Staatsräson in der neueren Geschichte* (1924).⁴⁹

I sin ungdom og manddom delte Meinecke sin historikergenerations grundlæggende positive indstilling til magten i almindelighed og kejserdømmet i særdeleshed. I alderdomsværket *Die deutsche Katastrophe. Betrachtungen und Erinnerungen* (1946) så han tilbage på sin generations og klasses oplevelse af kejserdømmet med følgende ord:⁵⁰

Hvor følte vi os ofte frie og stolte over for hele den hidtidige tyske fortid i dette mægtigt opblomstrende rige af 1871, der tilbød enhver af os rum for fri livsudfoldelse.

I begyndelsen af 1900-tallet finder man flere gange begrebet magtstat i hans skrifter og altid i positiv betydning, helt i borussianismens ånd (jf. ovenfor).⁵¹

⁴⁶ *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, bd. X (1998), sp. 33 (artiklen »Staat« af M. Silnizki, sp. 1-53); jf. også samme opslagsværk bd. V (1980), sp. 607 (artiklen »Macht«, det pågældende afsnit af K. Lichtblau, sp. 585-631); *Geschichtliche Grundbegriffe*, bd. VI (1990), sp. 88-90 (artiklen »Staat und Souveränität«, af Hans Boldt, s. 1-154); Darmstaedter (1932, se fodnote 17 ovenfor), s. 6; Huber (1967, se fodnote 22 ovenfor), s. 385. Jf. i øvrigt fodnote 16 ovenfor med et eksempel på en lignende udpegning fra 1904.

⁴⁷ Hermann Heller: *Hegel und der nationale Machtstaatsgedanke in Deutschland. Ein Beitrag zur politischen Geistesgeschichte*, Stuttgart 1921; Seier (1961, se fodnote 22 ovenfor), s. 35; Wilhelm Crampen: *Der Machtstaatsgedanke bei Heinrich von Treitschke*, Köln 1967. Jf. fodnote 39.

⁴⁸ Treitschke (1899), I, s. 91. Retfærdigvis bør det nævnes, at Treitschke lidt senere – ikke helt konsistent – kritiserer Machiavelli for ikke at have indset, »at den erhvervede magt må retfærdiggøre sig selv, idet den anvendes for menneskeheds højeste etiske goder«.

⁴⁹ Friedrich Meinecke: *Die Idee der Staatsräson in der neueren Geschichte*, (Friedrich Meinecke: *Werke*, I), München 1963, f.eks. s. 75, 121, 127, 260, 263, 333-334, 342, 380, 383-384, 390, 398-399, 412, 430-431, 437, 467, 480-481. Jf. i øvrigt Michael Erbe (red.): *Friedrich Meinecke heute*, (*Einzelveröffentlichungen der Historischen Kommission zu Berlin* 31), Berlin 1981, særligt Michael Stolleis' bidrag »Friedrich Meineckes 'Die Idee der Staatsraison' und die neuere Forschung«, s. 50-75.

⁵⁰ »Wie fühlten wir uns oft so frei und stolz gegenüber aller bisherigen deutschen Vergangenheit in diesem mächtig aufblühenden und jedem von uns einen Lebensraum bietenden Reiche von 1871«, Friedrich Meinecke: *Die deutsche Katastrophe. Betrachtungen und Erinnerungen*, Zürich & Wiesbaden 1946, s. 26.

⁵¹ Se fodnote 24 ovenfor.

Da han skrev *Die Idee der Staatsräson* i 1924, havde Første Verdenskrig 1914-18 dog rystet denne selvtilfredshed og fremkaldt et mere nuanceret, for ikke at sige ambivalent syn på magtstaten. Meinecke skelnede nu mellem på den ene side en mådeholden og forsigtig statsräson, som dominerede i det 18. og 19. århundrede, og hvis fremmeste repræsentant han så i Otto von Bismarck, og på den anden side en overdreven statsräson, som udtrykte en »magtens hypertrofi« og stod i fare for at slippe »dybets dæmoniske kræfter løs«. ⁵² Det var efter Meineckes opfattelse det, der skete under Første Verdenskrig, men han så det ikke som en logisk konsekvens af magtstatstanken. Det var tværtimod samfundsudviklingen i form af trekløveret militarisme (almindelig værnepligt), nationalisme (politisk mobilisering af masserne) og kapitalisme (industrialisering), der var skurken. Disse tre kræfter udsatte i forening staterne for fristelser og pres, som tidligere tiders statsmænd var forskånet for, og de destabiliserede det politiske system med katastrofale følger. ⁵³

På denne måde lykkedes det Meinecke at bevare væsentlige elementer af den borussiske historie- og statsopfattelse som positive værdier, f.eks. magtstaten. Selv Treitschke, hvis svagheder han med stor klarhed havde gennemskuet, ønskede han at redde under henvisning til, at Treitschke var et dybt moralsk menneske, der blot var præget af tidsånden. I sidste instans var Meineckes tro på magtstaten dog rystet i sin grundvold, og hans afsluttende ord om Treitschke og hans meningsfæller har næsten profetisk klang: ⁵⁴

En slægt opfyldt af en inderlig tro på den guddommelige fornuft i historien var stillet foran den opgave en gang for alle at afhjælpe fædrelandets langvarige ulykke, oprette den nationale magtstat. Denne tro lod også et lys falde på magten i staten, som lod den fremstå i et overdrevent forklaret skær. Men hvis det var en vildfarelse, så var det en vildfarelse, som kalder på ærefrygt. Denne ærefrygt tilkommer imidlertid ikke denne vildfarelses epigoner, som erstatter dens idealistiske grundlag med en grov naturalisme og biologisme.

⁵² Meinecke (1963), s. 487-492.

⁵³ Meinecke (1963), s. 492-499.

⁵⁴ »Ein von dem tiefen Glauben an die göttliche Vernunft in der Geschichte erfülltes Geschlecht war vor die Aufgabe gestellt, die lang verschleppte Not des Vaterlandes dauernd zu heilen, den nationalen Machtstaat aufzurichten. Dieser Glaube ließ auch auf die Macht im Staate ein Licht fallen, das sie übermäßig verklärte. Aber wenn das ein Irrtum war, so war es ein Ehrfurcht erweckender Irrtum. Vor denjenigen Epigonen dieses Irrtums, die seine idealistische Grundlagen durch einen groben Naturalismus und Biologismus ersetzen, will die Ehrfurcht nicht aufkommen«, Meinecke (1963), s. 480.

Den fulde konsekvens af sin tabte tro på magtstaten drog Meinecke først i sin tidligere nævnte svanesang, *Die deutsche Katastrophe* fra 1946. Her taler han ligeud om, at »denne skrækkelige borussianisme og militarisme var som en tung gældspost, der hvilede på Bismarcks værk, og som derfra gik i arv til hans hybride efterfølgers værk«. Og om magtstatstanken hed det nu kort og godt: »Den tyske magtstatstanke, hvis historie begyndte med Hegel, skulle i Hitler få sin værste og mest skæbnesvangre kulmination og udbytning«. ⁵⁵ Denne holdning var han ikke ene om. Fra en anden af den umiddelbare efterkrigstids førende konservative historikere, Gerhard Ritter (1888-1967), lød lignende toner i hans regimekritiske *Machtstaat und Utopie: vom Streit um die Dämonie der Macht seit Machiavelli und Morus* (1940). ⁵⁶

Hermed var magtstatstanken i positiv betydning definitivt relegeret fra det gode historiske selskab, skulle man tro. Det ville for så vidt også kun være naturligt, når man tager dens historiske forbundethed med det preussisk dominerede tyske kejserrige i betragtning. Hvis historisk succes (Reichsgründung) har bidraget afgørende til et historisk paradigmes gennemslagskraft, så må historisk fiasko (Første Verdenskrig) logisk set spille en tilsvarende rolle i forbindelse med dets fald. Det forunderlige i denne sammenhæng er derfor ikke, at borussianismen og magtstatstanken led et knæk efter 1918, men snarere at disse traditioner levede videre og endda overlevede nazismen og Anden Verdenskrig. Ikke alene holdt som nævnt både Meinecke og frem for alt Hintze i mellemkrigstiden fast i dem. De overlevede faktisk i bedste velgående et stykke ind i efterkrigstiden i kraft af Hintze-eleven Gerhard Oestreich.

⁵⁵ »Dieser üble Borussismus und Militarismus war wie eine schwere Hypothek, die auf dem Werke Bismarcks lag und sich von diesem aus weiter auf das Werk seines hybriden Nachfolgers vererbte«, »Der deutsche Machtstaatsgedanke, dessen Geschichte mit Hegel begann, sollte in Hitler seine ärgste und verhängnisvollste Steigerung und Ausbeutung erfahren«, Meinecke (1946), s. 26, 28; se også s. 64-86. Jf. også Friedrich Meinecke: »Irrwege in unserer Geschichte?« (1949), aftrykt i Friedrich Meinecke: *Werke*, IV, Stuttgart 1965, s. 205-211, særligt s. 207, 211. Helt konsekvent, men næppe helt retfærdigt er linjen Hegel-Hitler tegnet i Hubert Kiesewetter: *Von Hegel zu Hitler. Die politische Verwirklichung einer totalitären Machtstaatstheorie in Deutschland (1815-1945)*, 2. udg., Frankfurt am Main 1995.

⁵⁶ Jf. også den efter krigen bearbejdede udgave af samme værk med titlen *Die Dämonie der Macht. Betrachtungen über Geschichte und Wesen des Machtproblems im politischen Denken der Neuzeit*, Stuttgart 1947. I øvrigt forsøgte Ritter at redde væsentlig større dele af den borussiske tradition ind i efterkrigstidens nye Tyskland end Meinecke, sådan som det fremgår af kapitlet om »Preußentum" i Gerhard Ritter: *Europa und die deutsche Frage. Betrachtungen über die geschichtliche Eigenart des deutschen Staatsdenkens*, München 1948, s. 21-40.

Magtstaten i efterkrigstiden: Gerhard Oestreich

Gerhard Oestreich (1910-78) anvendte begrebet magtstat i udpræget positiv betydning i en indflydelsesrig artikel »Justus Lipsius als Theoretiker des neuzeitlichen Machtstaates« fra 1956.⁵⁷ For ham at se har den »suveræne magtstat« to åndelige rødder: suverænitetstanken og nystoicismen. Førstnævnte viser tilbage til Jean Bodin, hvis *Six livres de la republique* (1576) knæsatte suverænitetsbegrebet, mens sidstnævnte betegner den »realistiske«, men netop ikke amoralske (machiavellistiske) skole, hvis hovedværker er Justus Lipsius' *Politiorum libri sex* (1589) og den nyere naturrets »bibel«: Hugo Grotius' *De jure belli ac pacis libri tres* (1625). Disse to rødder er imidlertid ikke ligeværdige. For Oestreich er Bodins suverænitetsbegreb forbundet med en hensynsløs enevældig magtfuldkommenhed og en manglende forståelse for nødvendigheden af en stående, professionel hær. Man aner måske et ekko af Burckhardts tidligere citerede ord om »monsteret« Ludvig XIV's magtstat.

Den moderne »magt- og militærstats« sande fædre finder Oestreich derfor blandt de hollandske humanister, først og fremmest Lipsius. Hans statslære er gennemsyret af bevidstheden om nødvendigheden af en stærk, men også disciplineret, stående hær i forbindelse med et effektivt embedsværk og en klog fyrste, der ved, at han kun ved mådehold, selvbeherskelse, pligttopfyldelse, afholdenhed og fromhed kan sikre sig undersåtternes forståelse for de byrder og restriktioner, magtpolitikken kræver.⁵⁸ Oestreichs magtstat er altså ikke blot en militær- og forvaltningsstat, et ydre magtapparat, men besidder en etisk kerne (nystoicismen). Denne kerne er efter hans opfattelse ikke blot en slags ideologisk overbygning, men selve den impuls, der skabte magtstaten, og som derved bidrog afgørende til at overvinde 1500-tallets politiske kaos i form af machiavellisme og religionskrig. For Oestreich er der ingen tvivl om, at nystoicismen, som han ved en anden lejlighed ligefrem kalder »den nederlandske bevægelse«,⁵⁹ er uløseligt forbundet med Nederlandenes opstigen til europæisk stormagt i første halvdel af 1600-tallet. Og takket være intensive forbindelser mellem Brandenburg og Nederlandene blev det den samme impuls, der i de følgende generationer lod den brandenburg-preussiske stat og

⁵⁷ Gerhard Oestreich: »Justus Lipsius als Theoretiker des neuzeitlichen Machtstaates«, *Historische Zeitschrift*, 181 (1956), s. 31-78; genoptrykt i Gerhard Oestreich: *Geist und Gestalt des frühmodernen Staates. Ausgewählte Aufsätze*, Berlin 1969, s. 35-79. Se også note 60.

⁵⁸ Oestreich (1969), s. 63-67, jf. også s. 45, 55.

⁵⁹ Gerhard Oestreich: »Politischer Neustoizismus und Niederländische Bewegung«, oprindeligt trykt i *Bijdragen en Medelingen van het Historisch Genootschap*, 79 (1965), s. 11-76, genoptrykt i Oestreich (1969), s. 101-156.

Hohenzollern-dynastiet virkeliggøre den moderne stat og Preussens storhed.⁶⁰

På trods af, at Oestreich udtrykkeligt påberåbte sig Hintzes definition af magtstatsbegrebet i dennes tidligere nævnte artikel om den moderne stats væsen og udvikling fra 1931, afviger hans egen forståelse af begrebet dog en del fra mesterens.⁶¹ Det ideologiske element er meget stærkere, al tale om vilje til magt er forstummet, og magtstatens positive sider består ikke så meget i hævvelse af suveræniteten udadtil som i at skaffe fred og ordnede forhold indadtil.

Det er også værd at bemærke, at Oestreichs overordnede »store fortælling« adskiller sig en del fra traditionel borussianisme. Skønt magtstaten og ikke mindst Frederik II's Preussen også for ham står i et decideret positivt skær, så skyldes det ikke først og fremmest, at de peger frem mod Tysklands samling og kejserriget. Oestreichs »store fortælling« er ikke længere ensidigt teleologisk, men har derimod bagvægt, fordi han opfatter magtstaten som løsningen på 1500-tallets politiske og religiøse kaos.

Knap ti år senere, i 1965, udgav Oestreich en anden artikel, »Politischer Neustoizismus und Niederländische Bewegung in Europa und besonders in Brandenburg-Preussen«. På trods af sin helt anderledes titel er den med hensyn til generelt indhold og tese næsten identisk med artiklen fra 1956. Det interessante er imidlertid, at ordet magtstat overhovedet ikke forekommer i den og i øvrigt heller ikke i noget andet bidrag i de to samlinger af artikler, der udgør Oestreichs indflydelsesrige hovedværk.⁶² Med andre ord: Mellem 1956 og 1965 skiftede Oestreich ikke standpunkt, men han skiftede sprogbrug, og magtstaten forsvandt fuldstændigt fra hans historiske ordforråd. Hvorfor? På dette spørgsmål kan der kun svares med gisninger, men efterkrigstidens stadig stærkere afstandtagen fra den borussiske tradition har sandsynligvis spillet en rolle. Det blev simpelthen politisk ukorrekt at tale positivt om magtstaten. Desuden forekommer det plausibelt, at Oestreich, der var en sprogligt og teoretisk meget reflekteret historiker, efterhånden blev

⁶⁰ Oestreich (1969), s. 139-156. For en gennemgribende kritik af Oestreichs tese, se Martin van Gelderen: »Holland und das Preußentum: Justus Lipsius zwischen niederländischem Aufstand und brandenburg-preußischem Absolutismus«, *Zeitschrift für historische Forschung*, 23 (1996), s. 29-56.

⁶¹ Oestreich (1969), s. 36, fodnote 2, hvor Oestreich dog tager det forbehold, at han anvender begrebet »zunächst im Sinne von O. Hintze«.

⁶² Den i foregående note nævnte *Geist und Gestalt des frühmodernen Staates* (1969) samt den posthumt udgivne Gerhard Oestreich: *Strukturprobleme der frühen Neuzeit. Ausgewählte Aufsätze*, udg. af Brigitta Oestreich, Berlin 1980. Herfra kunne bl.a. nævnes artiklen »Fundamente preussischer Geistesgeschichte. Religion und Weltanschauung in Brandenburg im 17. Jahrhundert«, s. 275-297.

så stærkt engageret i studiet af de stænderske strukturer og andre »ikke-absolutistiske træk ved absolutismen«, at magtstaten som begreb blev ham for ensidigt og misforståeligt.⁶³

Hvis det er tilfældet, synes Oestreich at have haft ret i sin vurdering. De få senere eksempler på begrebets anvendelse, jeg har fundet, udmærker sig ikke ved noget højt analytisk niveau. Enten refererer de direkte og ureflekteret til Oestreich,⁶⁴ eller de reducerer begrebet til dets umiddelbare associationer. Sidstnævnte er tilfældet i en artikel med den lovende titel »Kriegsstaat – Steuerstaat – Machtstaat« af den ellers metodisk-teoretisk meget bevidste historiker Wolfgang Reinhard.⁶⁵ Han refererer først til Max Webers definition af magt som evnen til at sætte sin vilje igennem mod modstand og skriver dernæst kort og godt:⁶⁶

Magtstaten har som mål at akkumulere så meget statsmagt som muligt, i første omgang for at forhindre, at der kan udøves sådan magt over for dens ledelse [: fyrsten], dernæst for at gøre det muligt for ledelsen at udøve denne magt, og det både indadtil og udadtil.

Magtstaten er altså en magtstat, fordi dens ledelse besidder et effektivt magtmonopol. Denne definition synes ikke særlig dybsindig eller givende, og det er måske grunden til, at man heller ikke genfinder magtstaten i det digre værk om den moderne stats opståen, som artiklen er et forstudie til.⁶⁷ For selv om krigen hos Reinhard spiller en rolle i statsdannelsesprocessen, der ikke er mindre end hos Hintze, så knytter Reinhard ikke an til de gamle borussere, men til nyere angelsaksisk forskning med Charles Tilly som frontfigur.⁶⁸ Reinhard bliver dermed et

⁶³ For denne betragtning står jeg i gæld til professor dr. Anton Schindling (Tübingen).

⁶⁴ »Machtstaat und Machtstaatsgedanke in den politischen Lehren des Johannes Althusius und des Justus Lipsius«, Karl-Wilhelm Dahm, Werner Krawietz & Dieter Wyduckel (red.): *Politische Theorie des Johannes Althusius, (Rechtstheorie. Beiheft 7)*, Berlin 1988, s. 313-332.

⁶⁵ Wolfgang Reinhard: »Kriegsstaat – Steuerstaat – Machtstaat«, Ronald G. Asch & Heinz Duchhardt: *Der Absolutismus – ein Mythos? Strukturwandel monarchischer Herrschaft in West- und Mitteleuropa (ca. 1550-1700)*, (*Münsterische historische Forschungen 9*), Köln 1996, s. 277-310.

⁶⁶ »Der 'Machtstaat' hat zum Ziel, möglichst viel 'Staatsmacht' zu akkumulieren, zunächst um zu verhindern, daß auf seine Leitung Macht in diesem Sinn ausgeübt werden kann, dann um ihr selbst die Ausübung solcher Macht zu ermöglichen, und zwar nach innen wie nach außen«, Reinhard (1996), s. 279.

⁶⁷ Wolfgang Reinhard: *Geschichte der Staatsgewalt. Eine vergleichende Verfassungsgeschichte Europas von den Anfängen bis zur Gegenwart*, München 1999.

⁶⁸ Charles Tilly: *Coercion, Capital, and European States, A.D. 990-1992*, Oxford 1990.

eksempel på, at ord også i videnskabelig sammenhæng kan overleve som løsrevne fragmenter, hule skaller, selv om det videnskabelige paradigme eller den store fortælling, de var en del af, er gået i graven. Ved en skæbnens ironi falder magtstatsbegrebets sidste krampetrækninger i tysk forskning imidlertid sammen med dets genoplivning i nordisk sammenhæng.

Den danske magtstat

Selv om ordet magtstat ikke er opfanget i de gængse ordbøger, heller ikke i de seneste netbaserede udgaver, er det ikke nogen neologisme i snæver forstand.⁶⁹ Det figurerer i et par skrifter fra 1922 og senere af Severin Christensen (1867-1933), en nu temmelig glemt individualistisk filosof og medstifter af Retsforbundet (1919).⁷⁰ Christensen så *magtstaten* og *retsstaten* som diametrale modsætninger, hvor retsstaten er det utopiske mål, vi bør stræbe efter, mens magtstaten er vores bedrøvelige daglige virkelighed præget af overgreb på individets frihed og en konstant tendens til voldelige konflikter udadtil. Denne sprogbrug står givet i gæld til samtidig tysk retsfilosofi, sådan som det ovenfor er skitseret. Fra senere tid er det kun lykkedes mig at finde sporadiske belæg for lignende brug af ordet.⁷¹

En systematisk gennempløjning af ældre dansk politisk litteratur og journalistik ville sandsynligvis kunne bringe flere eksempler frem, men næppe ændre billedet væsentligt. Begrebet magtstat tilhørte ikke det centrale politiske eller akademiske ordforråd og var i øvrigt negativt konnoteret.

Magtstatsbegrebets moderne, videnskabelige fødselstime i dansk historiografi kan derimod fastsættes præcist til 1983, hvor Leon Jesper-

⁶⁹ »Magtstat« findes ikke i *Ordbog over det danske Sprog* og heller ikke i databaserne Korpus 90 eller Korpus 2000, alle tre (minus ODS-supplementsbindene) er tilgængelige på <http://ordnet.dk/>.

⁷⁰ Severin Christensen: *Retsstaten. En Fremstilling af det offentlige Livs Etik*, 2. udg. Kbh. 1922, s. 150, 206-214. Jf. også pamfletten Severin Christensen: *Fra Magtstat til Retsstat. Foredrag holdt for Studenter*, Kbh. 1924.

⁷¹ Jf. Vilhelm Gernhammer: *De to rovdyr. Mysteriekirke og magtstat*, Silkeborg 1971, et meget idiosynkratisk psykologisk-teologisk værk. I den lille borgerlige debatbog, Staffan Burenstam Linder: *Statsmakt eller maktstat*, Stockholm 1970, møder man »maktstaten« som betegnelse på den centraliserede, omklamrende socialdemokratiske svenske velfærdsstat. Et moderne eksempel på modstillingen magtstat/retssat (dog med referencer til Max Weber): Gorm Harste: »Max Weber: Magtens meningssammenhænge«, Carsten Bagge Lausten & Jesper Myrup (red.): *Magtens tænkere. Politisk teori fra Machiavelli til Honneth*, Frederiksberg 2006, s. 179-202, s.180. Jf. også afsnittet om Anton Menger og fodnote 16 ovenfor.

sen anvendte det i sin upublicerede licentiaafhandling *Aptari se tempori summa est prudentia. Undersøgelser over de statsretlige brydninger i Danmark i 1500- og 1600-tallet* (Odense 1983). I offentlig tilgængelig form lancerede han begrebet i en forelæsning samme år og året efter i en rapport til det 19. nordiske historikermøde i Odense 1984,⁷² hvor det fik lov at danne omdrejningspunkt for en række drøftelser. Siden har magtstaten dannet ramme om et nordisk forskningsprojekt, hvis foreløbige resultater blev præsenteret på det nordiske historikermøde i Reykjavik 1987, og hvis konklusioner forelå 1991, men først blev publiceret på engelsk i 2000.⁷³

Det ville være synd at anklage Jespersens definition af det nye begreb magtstaten for at være bombastisk:⁷⁴

Magtstaten er ikke en veldefineret størrelse i dansk forskning, men opfattes her – med nogle lige så firkantede begreber – som indeholdende elementer af en militærstat, af en skattestat med øgede udgifter til forsvar, forvaltning, hofholdning og diplomati, og hvor den økonomiske, militære og politiske styrkelse tillige havde et prestigepræg.

Dynamikken i udviklingen af magtstaten opfatter Leon Jespersen som overvejende, skønt ikke udelukkende militær:

Trods ydre, ikke-militære samt indre faktorerers betydning afslører udbygningen af den danske magtstat tilpasningen til et militært behov (sikkerhedspolitisk og krigsteknisk) samt de sociale, forvaltningsmæssige, politiske og økonomiske konsekvenser af denne omstillingsproces, herunder diskrepansen mellem voksende hære og disponible ressourcer.

⁷² Leon Jespersen: »1600-tallets danske magtstat«, Erling Ladewig Petersen (red.): *Magtstaten i Norden i 1600-tallet og dens sociale konsekvenser. Rapporter til den XIX nordiske historikerkongres Odense 1984. Bind I*, Odense 1984, s. 9-40. Året efter udkom bidraget i engelsk oversættelse: Leon Jespersen: »The *Machtstaat* in Seventeenth-century Denmark«, *Scandinavian Journal of History*, 10 (1985), s. 271-304.

⁷³ Erling Ladewig Petersen (red.): *Skiss till maktstatsprojekt. Sektionsrapport til XX nordiska historikerkongressen*, Reykjavik 1987; Leon Jespersen (red.): *A Revolution from Above? The Power State of 16th and 17th Century Scandinavia*, Odense 2000. Se i øvrigt anmeldelsen af sidstnævnte ved Robert Frost: »Early modern state-building, Scandinavian *Machtstaat*, and the shortcomings of Anglo-Saxon scholarship«, *Journal of Early Modern History*, 7 (2003), s. 164-171.

⁷⁴ Leon Jespersen (1984), s. 10 (dette og følgende citat).

Det karakteristiske for Leon Jespersens definition, som han siden med små variationer har holdt fast ved, er altså to ting.⁷⁵ For det første er magtstaten en bred samlebetegnelse, der sammenfatter udviklingslinjer og dynamikker fra forskellige forskningstraditioner som f.eks. det 17. århundredes krise, den militære revolution, domænestat/skattestat, socialdisciplinering etc. For det andet rummer begrebet også en ideologisk komponent, idet prestigespørgsmål og politiske forestillinger som læren om suverænitet og statsræson indgår på (næsten) lige fod med militære, økonomiske og sociale forhold. Med andre ord: Magtstaten i Leon Jespersens udgave handler ikke i snæver forstand om staten, dens væsen og dens formål, men om det tidligt moderne samfund i forandring, hvor den moderne stat vokser frem til at blive en dominerende aktør.

I øvrigt understreger Leon Jespersen, at magtstaten »nok så meget angiver et program og et mål som en realitet«. ⁷⁶ Det står ikke helt klart, om det skal forstås sådan, at magtstaten var samtidens eget uopnåelige ideal, eller om den skal forstås som en webersk idealtipe, dvs. et analytisk redskab bestående af en række rendyrkede træk beregnet til at måle og sammenligne udviklinger og institutioner. Sidstnævnte er det mest sandsynlige, men i så fald er begrebsdannelsen så omfattende, at den ikke rigtig lever op til en idealtipes krav om overskuelighed og operationalitet.

Set i lyset af den ovenfor skitserede tyske tradition, springer det i øjnene, at selv om Leon Jespersen udtrykkelig henviser til Otto Hintze, så har hans magtstatsbegreb egentlig ikke så forfærdelig meget til fælles med Otto Hintzes. Hintzes magtstat er en idealtipe, eller rettere sagt ét element i en stramt komponeret idealtipe: den moderne stat. I overensstemmelse med den tyske tradition fra Ranke og frem betoner Hintze udenrigspolitikken, mens Jespersen interesserer sig mindst lige så meget for indenrigspolitik. Hintze understreger med bevidst ensidighed det militære, hvor Jespersen udvider perspektivet og udtrykkeligt inddrager aspekter som hofkulturen og suverænitetstanken. Og hvor Hintzes magtstat peger fremad mod den moderne nationalstat, peger Leons Jespersens magtstat bagud, fordi den er et svar på tidens udfordringer. På alle tre punkter må man nok sige, at Leon Jespersens magt-

⁷⁵ Jespersen (1985), s. 272-273; Leon Jespersen: »1648 – Magtstat eller minimumsstat?«, Leon Jespersen & Asger Svane-Knudsen: *Stænder og magtstat. De politiske brydninger i 1648 og 1660*, Odense 1989, s. 9-42, særligt s. 17-20; Leon Jespersen: »Skitse til magtstatsprojekt: Forfatnings- og kontrolsystemet«, Petersen (1987), s. 29-64; Leon Jespersen (2000), s. 37-42.

⁷⁶ Leon Jespersen (1989), s. 20.

statsbegreb har langt mere til fælles med Gerhard Oestreichs magtstat end med Otto Hintzes. Eftersom Oestreich – af veneration må man formode – henviser til Hintze, selv om han i realiteten bevæger sig ret langt fra mesterens fodspor, er det måske en ikke usandsynlig hypotese, at inspirationen til Leon Jespersens magtstatsbegreb i grunden skal findes hos Oestreich, fra hvem han også kan have overtaget henvisningen til Hintze.

Det er Leon Jespersens på én gang omfattende, men også lidt diffuse magtstatsbegreb, som Erling Ladewig Petersen ved flere lejligheder udtrykkeligt tilsluttede sig, selv om hans egen forskning egentlig karakteriseres bedre med begrebsparret skattestat-militærstat.⁷⁷ En noget lignende glidning mod den militære komponent i magtstatsbegrebet lader sig iagttage hos de øvrige partnere i det nordiske magtstatsprojekt sidst i 1980'erne: Øystein Rian, Jan Lindegren og Nils Erik Villstrand.⁷⁸ Eller med andre ord: Når andre end Leon Jespersen anvender begrebet, har det en stærk tendens til at glide tilbage til den snævrere militært-fiskale idealtype, Otto Hintze oprindeligt formulerede!

Knud J.V. Jespersens magtstat

Leon Jespersen har æren af at have introduceret magtstatsbegrebet i nyere nordisk historieforskning, og med støtte fra Erling Ladewig Petersen blev det afprøvet inden for rammerne af et nordisk forskningsprojekt. Den, der for alvor har gjort forsøget på at kanonisere magtstatsbegrebet i dansk sammenhæng og udråbe det til fremtidens forskningsparadigme, er Knud J.V. Jespersen. Det gjorde han i sit bind af Gyldendals *Danmarks historie*, hvor magtstaten defineres som:⁷⁹

en statsmagt, som eksisterede i kraft af sig selv og for sig selv, uden for og hævet over samfundets stænder. Denne type magtkorporation var en nyskabelse i renaissancens Europa, især fremkaldt af en ny, bekostelig krigsteknologi, som tvang statsmagter-

⁷⁷ Erling Ladewig Petersen: *Godsdrift og magtstat. Det danske ressource-system 1630-1730*, Odense 1987; Erling Ladewig Petersen: »The European Power-State, 1300-1700. Some interim Reflections«, Bengt Ankerloo m.fl. (red.): *Maktpolitik och husfrid. Studier i internationell och svensk historia tillägnade Göran Rystad*, Lund 1991, s. 39-54; Erling Ladewig Petersen: *Magtstat og godsdrift. Det danske ressource-system 1630-1730*, Kbh. 2002.

⁷⁸ Ladewig Petersen (1987: *Skiss til maktstatsprojekt*); Leon Jespersen (2000), s. 27-30. Jf. også Rian (1997, se fodnote 1), s. 285.

⁷⁹ Knud J.V. Jespersen: *Danmarks historie. Bind 3. Tiden 1648-1730*, Kbh. 1989, s.17-20, 29-30. Jf. også Knud J.V. Jespersen: *Stat og nation*, (Søren Mørch (red.): *Det europæiske hus*, IV), Kbh. 1991, særligt s. 90-93, hvor selve begrebet magtstat dog undgås.

ne til at træde ind som organisator af den stærkt forøgede krigsmagt. Statsmagten overtog dermed gradvis adelens traditionelle militære forpligtelser.

Yderligere hedder det, at »en uundgåelig følgevirkning af denne nye, store statsopgave var et stærkt forøget statsligt finansieringsbehov«, hvilket igen udløste »skattestaten« som en naturlig følgevirkning. Magtkoncentration, bureaukratisering og centralisering blev resultatet af denne udvikling, hvis facit blev »statsmagts gradvise frigørelse fra stænderstaten og udviklingen af en helt ny politisk magtstruktur, hvis centrum var den emanciperede statsmagt«. ⁸⁰ Knud J.V. Jespersen forstår magtstatsbegrebet som et nyt paradigme, som udgør en syntese af de to ældre danske forskningstraditioner, Fridericia-traditionen og Holm-traditionen, og som kan udstikke »retningslinier for en samlet, koordineret forskningsindsats«. ⁸¹

I modsætning til Leon Jespersens bevidst bredt formulerede definition er Knud J.V. Jespersens magtstatsbegreb smallere, klarere og mere operationelt. Leon Jespersens magtstatsbegreb er grundlæggende et forsøg på at indfange en samfundsmæssig proces med mange aspekter og vekselvirkninger. Den er et samlebegreb med visse idealtypiske træk. Knud J.V. Jespersens magtstat er i sin kerne en teori om statsmagts udvikling, der ses som en serie ændringer, der naturnødvendigt følger efter hinanden med krigen som afgørende drivkraft. Den har altså karakter af en model, ikke af en idealtipe. Knud J.V. Jespersens opfattelse af udviklingen er indholdsmæssigt på det nærmeste sammenfaldende med Otto Hintzes forståelse af krigen som det store svinghjul i artiklen fra 1931. Det er den samme mekanistisk-deterministiske forklaring, dog med den forskel, at Knud J.V. Jespersen i tilslutning til angelsaksisk forskning og tesen om en »military revolution« lader udviklingen udløses af ændringer i krigsteknologien snarere end af stærkt forøget international rivalisering. ⁸²

Set på baggrund af magtstatens begrebshistorie inden for tysk forskning, sådan som den ovenfor er skitseret, er der imidlertid endnu et element, der påkalder sig interesse. Det er Knud J.V. Jespersens forståelse af magtstaten som eksisterende »i kraft af sig selv og for sig selv, uden for og hævet over samfundets stænder«. Det er altså tanken om en auto-

⁸⁰ Knud J.V. Jespersen (1989), s. 18.

⁸¹ Knud J.V. Jespersen (1989), s. 29.

⁸² Geoffrey Parker: *The Military Revolution. Military Innovation and the Rise of the West, 1500-1800*, Cambridge 1988; Clifford Rogers (red.): *The Military Revolution Debate. Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe*, Boulder 1995.

nom statsmagt i egentlig forstand: uafhængig (»emanciperet«), selvbe- roende og sit eget formål. Denne opfattelse kan være svær at sluge, for- di den synes at kollidere med den indlysende iagttagelse, at statsmagten til alle tider har været genstand for intense kampe mellem fraktioner inden for skiftende samfundsmæssige eliter. Klassemæssige, dynastiske og ideologiske hensyn har til alle tider virket i samspil med rent magt- politiske hensyn (om sådanne findes i ren form). Man behøver ikke være marxist for at stødes ved tanken om en autonom statsmagt. Det er i hvert fald slående, at Wolfgang Reinhard, der arbejder på samme materialistisk-strukturalistiske grundlag som Knud J.V. Jespersen, og som har gjort statsmagts opståen til genstand for et bredt anlagt ana- lyse, i langt højere grad inddrager eliternes sammensætning, organise- ring og interesser i sine definitioner og analyser.⁸³

Uden at der er tale om direkte afhængighed,⁸⁴ kan man hos Knud J.V. Jespersen godt tale om et vist åndeligt fællesskab med den borussiske skoles forståelse af statens væsen som magt. F.eks. understregede Hintze stærkt den brandenburg-preussiske statsmagts uafhængighed, da han roste Hohenzollerne for at have forstået »den store sandhed, at staten ikke kun er en retsorden, ikke kun et produkt af etiske og økonomisk- sociale kræfter, men at den i sit væsens kerne er magt«. ⁸⁵ Dog er der også forskelle mellem den borussiske skoles magtfixerede statsopfat- telse og Knud J.V. Jespersens magtstat, nemlig begrebet statspersonlig- hed og den teleologiske grundstruktur.

Forestillingen om en statspersonlighed, altså staten som uafhængig aktør, hævet over retlige, sociale og ideologiske bindinger, hvis væsen er magt, og hvis formål er den selv, bliver først fuldt ud forståelig og logisk sammenhængende på baggrund af en idealistisk filosofi, hvor det giver mening at tale om stater og nationer som *individer*. Det er fordi staten er et individ, at den kan være sit eget formål og overhovedet kan være uafhængig af sociale grupper og politiske partier. Det er fordi enhver statspersonlighed har sit eget »inderste væsen«, som det bør udvikle til »fuldkommenhed« (Treitschke), at statsmagten bør være uafhængig. Og derfor kan Treitschke gøre det til et spørgsmål om statspersonlig- hedens troskab mod sit eget væsen altid at sætte magthensynet øverst.⁸⁶

Der er hos Knud J.V. Jespersen ikke antydning af en sådan idealistisk statsfilosofi. Tværtimod må magtstatsteorien opfattes som en struktura-

⁸³ Reinhard (1999, se fodnote 67), s. 23-26.

⁸⁴ Bekræftet af professor Knud J.V. Jespersen personligt.

⁸⁵ Se ovenfor note 33.

⁸⁶ Se ovenfor note 43.

listisk, materialistisk, men bevidst ikke-marxistisk teori. Alligevel kan man spørge, om forestillingen om en statsmagt, »som eksisterede i kraft af sig selv og for sig selv, uden for og hævet over samfundets stænder« egentlig ikke forudsætter en idealistisk mellemregning i form af en statspersonlighed, sådan som det var gængs i tysk historieforskning og statsfilosofi i det 19. århundrede, men som det ville være absurd at forudsætte i Knud J.V. Jespersens strukturalistisk-materialistiske tolkningsramme.

Det andet borussiske træk, der i hvert fald eksplicit mangler hos Knud J.V. Jespersen, er teleologien. Man finder hos ham ingen direkte pendant til forestillingen om Preussens tyske kaldelse, og magtstaten er ikke udtrykkeligt integreret i en stor fortælling med lykkelig slutning, der retfærdiggør alle svinkeærinder og svinestregere undervejs. Implicit kan man ganske vist se magtstaten som Danmarks sande redningsmand i svenskekrigenes tidsalder, men det er ikke Knud J.V. Jespersens stil udtrykkeligt at lægge op til den slags nationale tolkninger. Og dog har Knud J.V. Jespersen en helt, der i hans eget afdæmpede sprog fremstår som ikke mindre heroisk end den Store Kurfyrste gjorde for Hintze. Det er Frederik IV, der både på det indenrigspolitiske og udenrigspolitiske felt fandt løsningen på de »uløste problemer«, Christian V efterlod sig, og som realiserede den personlige enevælde. Han er magtstatsteoriens sande helt.⁸⁷

Selv om teleologien altså er fraværende i sin bastante, nationalistiske form, så synes magtstatsteorien i Knud J.V. Jespersens udformning dog at rumme en implicit teleologi i skikkelse af en moderniseringsteori. Vi er på godt og ondt på vej mod den moderne stat, og det er dybest set denne »store fortælling«, der giver Jespersens magtstatsteori retning og konsistens. Et pudsigt eksempel på dette er hans konstatering af, at »vitale områder som skatteopkrævning og soldaterudskrivning i vid udstrækning måtte overlades til private godsejere, hvilket bogstavelig talt indebar en bortforpagtning og privatisering af centrale magtbeføjelser«.⁸⁸ Nu skal man først eje, før man kan bortforpagte, i hvert fald hvis det skal tages bogstaveligt, så ud fra en rent kronologisk betragtning giver disse ord ikke mening. Enevælden »bortforpagtede« ikke beføjelser, som tidligere havde ligget i rent statsligt regi, men byggede videre på lokale rutiner fra adelsvældens tid, som blev strammet op, kontrolleret og til slut inddraget under statslig forvaltning. Soldaterud-

⁸⁷ Knud J.V. Jespersen (1989), s. 258-259.

⁸⁸ Knud J.V. Jespersen (1989), s. 258; udtrykket er lånt fra Birgit Løgstrup: »Den bortforpagtede statsmagt«, *Bol og By*, 1 (1985), s. 21-58.

skrivningen, der ved stavnsbåndets ophævelse 1788 blev et rent statsligt anliggende, er det paradigmatisk eksempel.⁸⁹

Sagen er selvfølgelig den, at hvis man tager udgangspunkt i den moderne stat og definerer »vitale områder« og »centrale magtbeføjelser« med udgangspunkt i den, så er der mange ting i den tidlige enevælde, der gør en sørgelig figur. Men det er at vende tingene på hovedet. Godsejernes medvirken ved soldaterudskrivning og skatteopkrævning i den tidlige enevælde var en sejr for statsmagten, fordi den i langt højere grad end under adelsvælden foregik på statsmagtens betingelser. Selv om udviklingen i sidste ende førte til en fuldstændig statsliggørelse og bureaukratisering af disse opgaver, kan det tidlige stadie i udviklingen kun karakteriseres som en »bortforpagtning af statsmagt«, hvis man opererer med en form for idealtypisk enevælde eller statslighed, som burde være, men desværre endnu ikke var slået igennem. Den slags giver bedst mening inden for rammerne af en idealistisk filosofi, hvor ideer som stat, enevælde, statsræson og magt kan eksistere i ren åndelig form og påvirke udviklingen, århundreder før de formuleres eksplicit eller slår igennem i praksis. Men denne historiefilosofi abonnerer så vidt vides ingen moderne dansk historiker på.

Magtstatens meritter: en konklusion

Begrebshistoriske og historiografiske undersøgelser som den, der her er forsøgt gennemført, kan ikke bruges direkte til at fælde endelig dom over magtstatsbegrebets analytiske værdi. Der er ingen copyright på videnskabelige begreber, de bestemmes af deres aktuelle brug, og selv en plettet fortid diskvalificerer ikke i sig selv et begreb – måske med undtagelse af visse ord fra det nazistiske overdrev. Alligevel er mange af vore begreber på godt og ondt belastede af deres fortid. De ophober, evt. kun indirekte eller på associationsniveau, betydningslag, som det kan være nyttigt at afdække for at vinde kritisk distance. Set i lyset af omvejen via magtstatens begrebshistorie og den borussiske tradition fremstår magtstaten ikke som noget anvendeligt begreb.

Hvis magtstatsbegrebet anvendes i Leon Jespersens brede betydning, altså som et samlebegreb for en hel række forskellige udviklingslinjer og træk i 1600-tallets statsdannelsesproces (militær revolution, overgang fra domænestat til skattestat, socialdisciplinering, det 17. århun-

⁸⁹ Gunner Lind: »Udskrivning og magt i det gamle landbosamfund«, Claus Bjørn & Benedicte Fønnesbech-Wulff (red.): *Mark og menneske. Studier i Danmarks historie 1500-1800. Tildraget Karl-Erik Frandsen*, Ebeltoft 2000, s. 277-295.

dredes krise m.m.), så er det sådan set ganske ufarligt, men også unødvendigt. Begrebet er så løst og sammensat, at helheden ikke er større end summen af delene, og den analytiske merværdi er derfor begrænset.

Magtstaten i Knud J.V. Jespersens aftapning er et anderledes fokuseret begreb, der trækker på gamle og nye indsigter i krigens rolle i statsdannelsesprocessen, som næppe nogen seriøs historiker vil nægte. Det er dog et godt spørgsmål, om ikke enklere og klarere begreber som »militærstat«, »forvaltningsstat« eller »fiscal-military state« har større analytisk værdi, netop fordi de er mere begrænsede.⁹⁰ Det er i hvert fald tankevækkende, at magtstaten langt fra er blevet det nye, samlende paradigme, Knud J.V. Jespersen har lagt op til. Når begrebet anvendes af andre, bliver det enten en diffus betegnelse på en stærk eller styrket statsmagt, en kliché med andre ord. Eller det betyder hverken mere eller mindre end »militærstat«.⁹¹

Det er næppe for meget at sige, at skønt ordet magtstat har bevaret en suggestiv kraft, der gør, at det jævnligt løber historikere i pennen, så har magtstatsteorien selv egentlig ikke virket overbevisende. Årsagerne til denne manglende plausibilitet varierer sikkert fra historiker til historiker, men den her skitserede historiografiske omvej via borussianismen antyder muligheden af en dybereliggende forklaring: Knud J.V. Jespersens magtstatsteori »mangler« en historiefilosofisk idealisme og en eksplicit stor fortælling at læne sig op ad.

Det er i øvrigt, som om Knud J.V. Jespersen også selv er kommet til den opfattelse. Som indledningsvis nævnt er magtstaten optaget som opslagsord i *Den Store Danske Encyklopædi* (bind 12, 1998), og den pågældende artikel på hele 23 linjer er skrevet af Knud J.V. Jespersen. Her defineres magtstaten som »den tidligt moderne europæiske statsdannelse, der er karakteriseret ved tilstedeværelsen af en centraliseret, bureaukratiseret og kontrollerende statsmagt«. Ydermere fastslås det, at magtstaten består af to komponenter: militærstaten og skattestaten, der tilsammen udgør væsentlige forudsætninger for moderne statsmagt. Begrebets tyske afstamning nævnes også. Der er derimod ikke skygge af nogen eksisterende »i kraft af sig selv og for sig selv, uden for og hævet over samfundets stænder«. Kort sagt: den autonomi og emancipation, som var så fremtrædende i definitionen fra Gyldendals *Danmarks historie* små ti år tidligere, er forsvundet ud af billedet. Til gengæld skelnes

⁹⁰ F.eks. Jan Glete: *War and the State in Early Modern Europe. Spain, the Dutch Republic and Sweden as Fiscal-Military States, 1500-1660*, London 2002.

⁹¹ Jf. ovenfor note 1, 77 og 78.

der nu mellem mellem magtstaten som »tidligt moderne« i modsætning til den egentlige moderne stat, hvis forudsætning den er. Her aner man inspiration fra de seneste års diskussion i tysk og engelsk historieforskning af frugtbarheden af at skelne mellem det tidligt moderne (frühe Neuzeit/early modern) og det »rigtigt« moderne. Det er også efter min opfattelse den rette vej at gå, fordi begrebsparret moderne/tidlig moderne langt klarere end magtstaten angiver – og dermed problematiserer – det, det dybest set hele tiden har drejet sig om, nemlig statsdannelse i et moderniseringsperspektiv.

SUMMARY

*The Transformations of the "Power State" (Machtstaat):
The History of an Historiographical and Political Concept*

The concept of the “power state” (*Machtstaat*) was introduced into Danish historiography in 1983/85 by Leon Jespersen as a concept “implying some of the elements present in a militarized state and in a tax state with increased expenditure on defence, administration, the court and diplomacy, a state which had also been strengthened partly for reasons of prestige” (*Scandinavian Journal of History* 1985, p. 272, cf. footnote 72 above). This rather broad definition was narrowed down by Knud J.V. Jespersen who in 1989 defined the power state as “a state existing by virtue of itself, outside and above the social classes. This type of government was an innovation of Renaissance Europe, caused especially by a new, expensive technology of war that forced the states to operate as organizers of substantially increased armies” (Jespersen: *Danmarks Historie*, p. 18, cf. footnote 79 above).

Even if the power state turns up occasionally in recent Scandinavian scholarship, the concept is normally used neither in the broad meaning defined by Leon Jespersen nor as conceived more succinctly by Knud J.V. Jespersen, but in a diffuse manner indicating a military state or merely a strong government. This development seems awkward for a concept that was introduced and refined in order to define a new research paradigm. An analysis of its historical roots, that may uncover inherent difficulties or contradictions, is thus called for.

According to Leon Jespersen the concept of the power state is derived from the so-called Prussian school of historiography and political science, represented by scholars such as Carl von Clausewitz, Heinrich von Treitschke, Carl Schmitt and Otto Hintze. Of these, only Hintze actually used the concept of the *Machtstaat*, and only once, in an influential article on the origins of the modern state from 1931. However, the concept of the *Machtstaat* can be traced further back. Already in 1868 the Swiss cultural historian Jacob Burckhardt used the word in a lecture to stigmatize the dreadful expansionist policy of Louis XIV. To Burckhardt the *Machtstaat* was a state that claimed full possession – body and soul – of its subjects and used liberty, prosperity and culture only as a front for the raw pursuit of power. A similar if not identical usage can be documented among German jurists contrasting the *Machtstaat* to the *Rechtstaat* (a state gov-

erned by the law). Among German political historians, however, the attitude toward power was much more positive. From 1906 (Friedrich Meinecke) until the 1950s (Gerhard Oestreich) the concept of the *Machtstaat* figured regularly in the writings of the so-called Borussian (Prussian) school. To these historians the word implied much more than a significant amount of power. It pointed to a greater truth: that the essence of the state was power and that the pursuit of power was the highest duty of the sovereign. The background for their enthusiasm was twofold. On the one hand, German idealism, with its basis in Hegel and Romanticism, tended to see states not as conglomerates of classes, elites and political interests, but as spiritual entities endowed with true individuality and purpose. On the other hand, the historical experience of the *Reichsgründung* (the German unification culminating in the victory over France and the creation of the German Empire in 1871) had taught the lesson that German unity was achieved not by means of Liberalism and popular sovereignty but rather through Prussian military strength and power politics. According to this philosophy of history, the military might, cunning and brutality associated with Prussian history and the house of Hohenzollern was redeemed by Prussia's *deutscher Beruf* (German calling) to become a *Machtstaat* in order to ultimately realize German unity.

This historiographical background adds perspective to the concept of the power state. In Leon Jespersen's version it is simply too broad and should be replaced by more operational concepts such as the military-fiscal state. Knud J.V. Jespersen's version of the power state actually has much in common with the *Machtstaat* of the Borussian historians. First and foremost, they share the idea of an autonomous state which exists for its own purpose and not as a vehicle for group interests. Secondly, they have in common a penchant for teleology, even though the – implicit – goal of Knud J.V. Jespersen's power state is not national destiny, but modernization. It seems, nevertheless, that in order to be logically coherent, and hence persuasive, Knud J.V. Jespersen's power state does indeed presuppose an explicit philosophical (Hegelian) idealism and modernization theory, both of which it obviously lacks. Perhaps this is the reason why it has had only a limited impact. The simple conceptual framework of modern and early modern has been preferred by the scholarly community because these terms more readily facilitate the discussion of modernization and statebuilding and their mutual relationship.